Nástroj mocenské legitimizace i opatrovnictví

*Sociální politika a její uplatnění v důchodovém zabezpečení
v Československu a NDR (1970–1989)*

Tomáš Vilímek

Sociální politika v systému státního socialismu představuje komplikovaný fenomén, jehož systematická analýza může výrazně přispět k pochopení společenských souvislostí existence československého i východoněmeckého režimu v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století. Ukazuje se přitom, že při popisu základních aspektů vývoje sociální politiky ve sledovaném období nevystačíme ani s jejím výkladem jako pouhého „mocenského nástroje“ vládnoucího establishmentu, ani s jejím dobovým podáním jako „reálného socialistického humanismu“. Obojí bylo v sociální politice nejen trvale přítomno, ale podléhalo i četným modifikacím, ke kterým přispívala jednak zhoršující se hospodářská situace obou srovnávaných zemí, jednak měnící se mezinárodní situace. Zejména v důsledku krize západoevropského státu blahobytu¹ koncem sedmdesátých let se sociální ochrana obyvatelstva

1 Německý historik Hartmut Kaelble v knize o evropských sociálních dějinách upozornil na to, že na konci 70. let se západoevropské pojetí sociálního státu potýkalo hned se třemi krizemi současně – krizí finanční, výkonnostní a politickou – které se v konečném důsledku nepodařilo překonat do dnešních dnů. Podle jeho soudu je přitom překvapivé, že přes symptomy krize nedošlo k masivnímu odbourávání sociálního státu a průměrný podíl sociálních výdajů v západoevropských zemích v letech 1974–1998 pozvolna narůstal. (Srv. KAELEBLE, Hartmut: *Sozialgeschichte Europas: 1945 bis zur Gegenwart*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2007, s. 342 a 344–349; viz také recenzi na knihu v tomto časopise.)

v duchu sociálního státu i nadále jevila jako nezbytná oblast konkurenčního boje s kapitalistickým světem, v případě Německé demokratické republiky pak speciálně s jejím západoněmeckým sousedem.² Ostatně i generální tajemník československých komunistů Gustáv Husák poukázal na zasedání předsednictva Ústředního výboru KSČ v dubnu 1975, krátce před svým zvolením prezidentem republiky, na to, že „nikdy dříve nežili pracující lidé u nás s takovým stupněm hmotného zabezpečení a sociální jistoty, jaké jim dává naše socialistické zřízení“, čímž se podle jeho slov toto zřízení výrazně odlišovalo od kapitalismu, který nedokázal zajistit všem stejnou sociální jistotu ve stáří.³

Zatímco na Západě probíhala nutná a mnohdy i značně vzrušená diskuse o potřebě redefinovat základní východiska a budoucí směřování sociálního státu, byly kritické připomínky na jeho adresu v Československu i NDR spíše jen předmětem interních debat úzkého stranického vedení, které bylo na přelomu let 1979 a 1980, a zejména na konci let osmdesátých upozorňováno Státní plánovací komisí v obou zemích na disproporci mezi narůstajícími sociálními výdaji a chybějícími zdroji na potřebné investiční záměry. Pro oba režimy však představovala sociální politika jeden z klíčových zdrojů legitimacy, a zejména československé stranické vedení si od nových sociálněpolitických opatření na počátku sedmdesátých let slibovalo uklidnění celkově neutěšené společenské situace v důsledku potlačení takzvaného obrodného procesu a probudivší se občanské společnosti.

Bylo by tedy chybov nezahrnout do hodnocení sociální politiky prokazatelný rozvoj zdravotní a sociální péče či podporu mladých rodin na jedné straně, stejně jako preferování určitých společenských skupin na úkor jiných, cílené využívání sociálních opatření pro vytváření „omezené systémové loajality“ a svévolné odnímání některých „socialistických výtahů“ představitelům československé a východoněmecké opozice na straně druhé. S ohledem na události roku 1989 a následného transformačního období se zřetelně ukazuje, že sociálněpolitická opatření československého, respektive východoněmeckého „starého režimu“ nelze hodnotit od konce, tedy od momentu jejich zhroucení, nýbrž že je zapotřebí reflektovat širší historické souvislosti. Německý politolog Stefan Bollinger v této souvislosti upozornil na to, že východoněmecká sociální politika byla rozsáhlým pokusem o prosazení ideálů sociální jistoty a spravedlnosti s vysokou mírou společenské solidarity. Za klíčový

pise: HAMPLOVÁ, Martina: Vyvážené sociální dějiny poválečné Evropy. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 1–2 (2010), s. 232–237.)

2 Viz SKYBA, Peter: „An sich müßten wir Pleite anmelden“: Konfliktlinien in den Entscheidungen der SED-Spitze zur Sozialpolitik in den siebziger Jahren. In: *Horch und Guck*, roč. 20, č. 3, sešit 73 (2011), s. 8–13, zde s. 8.

3 *Národní archiv*, Praha (NA), fond (f.) Předsednictvo ÚV KSČ 1971–1976 (1590 – původní označení fondu AÚV KSČ 02/1), svazek (sv.) 150, archivní jednotka (arch. j.) 155, bod 1, Návrh zprávy předsednictva ÚV KSČ k plnění závěrů XIV. sjezdu v oblasti sociální politiky, 15.4.1975.

úkol přitom označil analyzování prohlubující se disproporce mezi zamýšlenými sociálněpolitickými cíli a jejich konkrétním naplňováním.⁴

S ohledem na možný rozsah studie jsem se rozhodl soustředit – po přiblížení obecných rysů sociální politiky v Československu a NDR – na podrobnější porovnání realizace sociálněpolitických cílů v náročné oblasti důchodového zabezpečení, které lze spolu s historikem Steffenem Ottem označit za „vzorový příklad reálněsocialistické sociální politiky“.⁵ Podle sociálního historika Hans-Ulricha Wehlera, autora inspirující syntézy dějin německé společnosti v letech 1949 až 1990, představovalo právě nedostatečné důchodové zabezpečení nejslabší část sociálněpolitického programu Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED).⁶

Předkládaná studie se opírá jak o archivní materiály, tak o německou odbornou literaturu a práce českých autorů, kteří se problematice sociální politiky systematicky věnují.⁷ Zohledněny byly rovněž dobové statistické údaje, které byly konfrontovány s novými údaji, přepočtenými po roce 1989. Zatímco důchodovému zabezpečení v Německé demokratické republice v sedmdesátých a osmdesátých letech byla věnována již řada samostatných studií, zůstává tato tematika v české historiografii poněkud stranou a tehdejší situace důchodců byla doposud nastíněna spíše na pozadí širších souvislostí sociálních proměn Československa v období takzvané normalizace. Komparace stavu důchodového zabezpečení v obou těchto zemích zatím realizována nebyla.

Ambice sociální politiky a limity hospodářské politiky

Obecně lze upozornit na několik vývojových etap sociální politiky v Československu a Německé demokratické republice, které byly do jisté míry lemovány stranickými sjezdy v letech 1971, 1976, 1981 a 1986 jako jejich mezníky. Zejména v první polovině sedmdesátých let byla realizována mnohá sociálněpolitická opatření – aktivní populační politika, společenská pomoc rodinám s dětmi, bytová výstavba – jimiž se československé i východoněmecké stranické vedení snažilo jednak zvrátit negativní demografické prognózy, jednak řešit problém nedostatku pracovních sil. Důležitým motivem byla i otevřená krize legitimacy v důsledku „pancéřového srpna“ a oficiálně proklamované účasti východoněmecké armády na potlačení „bacilu pražského jara“. Od „normalizační“ sociální politiky si československé vedení proto slibovalo

4 BOLLINGER, Stefan: Sozialstaat DDR – nur Erinnerung oder auch Herausforderung? In: *Utopie kreativ*, č. 180 (říjen 2005), s. 876–884, zde s. 878.

5 OTTE, Steffen: Das Rentensystem der DDR: Musterbeispiel realsozialistischer Sozialpolitik. In: *Horch und Guck*, roč. 20, č. 3, sešit 73 (2011), s. 14–19.

6 WEHLER, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949–1990*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2009, s. 345.

7 Na tomto místě bych rád poděkoval paní docentce Lence Kalinové za podnětné připomínky.

vypořádání s „mrtvolou pražského jara“. Dá se tak říci, sociálněpolitická opatření první poloviny sedmdesátých let měla v první řadě kompenzovat ztrátu svobody.⁸

V důsledku takzvaných východních smluv z let 1970 až 1973 získala opět na aktuálnosti trvale přítomná „dialektická jednota“ obou německých států, která působila jak na státněpolitické, tak na společenské úrovni, sociální politiku nevyjímaje. Pomyslnou Achillovou patou východoněmeckého socialismu tak byla především možnost srovnání se Spolkovou republikou Německo, které bylo usnadněno takřka neomezenou možností sledovat západoněmecká média, což citelně oslabovalo účinek východoněmecké propagandy. Pro období mezi 14. a 15. sjezdem KSČ, respektive 8. a 9. sjezdem SED v letech 1971 až 1976 byl charakteristický důraz na intenzivní rozvoj životní úrovně a spotřeby. V obou zemích se tak prosadila „konzumní varianta sociální politiky“,⁹ snažící se otupit kritický potenciál ve společnosti, který se v následujícím období projevoval zejména formou pracovní nekázně¹⁰ a nárůstem individuálních stížností a podání, které byly adresovány rozmanitým státním, stranickým a odborovým orgánům.

V druhé polovině sedmdesátých let se v Československu i NDR zřetelně projevovaly příznaky přepnutí sociálněpolitického programu, které byly umocněny dynamickým mezinárodním vývojem. Masové protesty v Polsku a vystřízlivění z „iluze zrychlení“ polské ekonomiky v roce 1976 oživily zejména ve Východním Německu nepříjemné reminiscence na rok 1953 a tamní vůdce Erich Honecker ještě zesílil důraz na rozvoj životní úrovně doslova za každou cenu. Rovněž druhý ropný šok z roku 1979 se nepříznivě promítl do vývoje národních hospodářství obou srovnávaných zemí. Narozdíl od československého vedení se však Honecker postavil proti návrhům Státní plánovací komise na zvýšení cen vybraných výrobků.

V první polovině osmdesátých let se výrazně zhoršila hospodářská situace obou států a na negativním vývoji příliš nezměnil ani československý „Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“ po roce 1980 z ledna téhož roku, ani východoněmecká „Ekonomická strategie osmdesátých let“, kterou Erich Honecker představil na desátém sjezdu SED v dubnu 1981.¹¹ Společným rysem těchto opatření byl důraz na zvýšení produktivity práce a snížení materiálové náročnosti výroby. Jejich praktický efekt byl však malý. Narozdíl od předcházejícího desetiletí projevovalo v osmdesátých letech zejména československé vedení větší skromnost v oblasti sociální politiky. Již nešlo o to neustále zvyšovat životní úroveň, nýbrž o to „udržet a zkvalitňovat dosaženou vysokou životní úroveň oby-

8 Viz KALINOVÁ, Lenka: *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha, Academia 2012, s. 89.

9 Viz SCHMIDT, Manfred G.: Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR. In: KUHRT, Eberhard (ed.): *Die Endzeit der DDR-Wirtschaft: Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik*. Opladen, Leske & Budrich 1999, s. 273–322, zde s. 284.

10 K této problematice srv. OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2011, s. 61.

11 Viz ROESLER, Jörg: *Ostdeutsche Wirtschaft im Umbruch: 1970–2000*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2003, s. 34 n.; PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2: *Období 1945–1992*. Brno, Doplněk 2009, s. 698 n.

vatelstva i jeho sociální jistoty“.¹² Právě v osmdesátých letech Východní Německo ztrácelo schopnost držet krok s materiálním standardem západních „států blahobytu“ – zejména Západního Německa – a výdaje na sociální politiku se staly jednou z rozhodujících příčin jeho omezené ekonomické výkonnosti.

V druhé polovině osmdesátých let projevovaly oba režimy určitou ochotu k realizaci nutných reformních kroků, které by alespoň částečně sladily další vývoj sociální politiky s hospodářskou situací. Přesto však nelze hovořit o skutečném respektování ekonomických hledisek. V Německé demokratické republice zavádění opravdových reforem blokoval zejména Erich Honecker se svými blízkými spolupracovníky Günterem Mittagem a Erichem Mielkem, kteří společně tvořili specifický mocenský triumvirát. Československé vedení šlo výrazně dále v tom, že si připouštělo závažnost situace, stejně jako východoněmecké vedení je však svazovala obava, že citelný pokles životní úrovně vyvolá velmi kritickou reakci společnosti, jejíž formy a rozsah lze stěží předvídat.

„Jakékoli šetření v sociální oblasti je zpronevěrou národních prostředků a přímou materiální a sociální ztrátou pro společnost,“ prohlásil v lednu 1987 ve Varšavě Gorbačovův blízký spolupracovník Alexandr Jakovlev na schůzce tajemníků pro mezinárodní a ideologické otázky ústředních výborů komunistických stran sovětského bloku.¹³ Přitom si on i mnozí jeho straničtí kolegové uvědomovali, že politika sociálního konzumu, jejíž význam byl nově akcentován již na čtyřiačtyřicátém sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu na přelomu března a dubna 1971, se dostala do výrazného rozporu s ekonomickou efektivitou. O více než rok později, v březnu 1988 na podobné schůzce v Ulánbátaru informoval Jakovlev přítomné o tom, že v rámci přestavby se hledají v Sovětském svazu „optimální způsoby takového skloubení hospodářské reformy a sociální ochrany pracujících, které by umožnily skoncovat s nivelizací a dosáhnout kardinálního postupu v ekonomice a současně by nepřipustily vznik sociální nespravedlnosti“.¹⁴

Československé i východoněmecké stranické vedení si bezesporu uvědomovalo úskalí „konzumní ideologie“,¹⁵ nedokázalo však jednak sladit rozmanité cíle sociální politiky – stabilitu cen, podporu mladých rodin s dětmi, bytovou politiku, zdravotní a důchodové zabezpečení, politiku plné zaměstnanosti a „emancipace žen“ – jednak se zbavit specifické „dvojití kompenzační zátěže“, spočívající v potřebě nahra-

12 Zákon č. 122/1981 Sb. Citováno dle PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 689.

13 NA, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1986–1989 (N 69 – původní označení AÚV KSČ 02/1), P 26/87, bod 7, Vystoupení A. N. Jakovleva na společném zasedání porady tajemníků ÚV bratrských stran ve Varšavě, 22.1.1987.

14 *Tamtéž*, P 64/88, bod 9, Průběh a výsledky porady tajemníků ústředních výborů bratrských stran socialistických zemí pro ideologické otázky konané 17. března 1988 v Ulánbátaru: Vystoupení člena politického byra a tajemníka ÚV KSSS s. Alexandra Nikolajeviče Jakovleva.

15 Viz SCHABOWSKI, Günter: *Das Politbüro: Ende eines Mythos. Eine Befragung*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1990, s. 15

dit chybějící demokratickou legitimitu a zaretušovat neefektivnost hospodářství.¹⁶ V případě NDR, pro kterou byla neustálým referenčním rámcem sociálněpolitická opatření západoněmeckých sousedů, k tomu navíc přistupovala i zátěž chybějící národní identity.¹⁷

Řada německých autorů upozornila na ambivalentní působení socialistické sociální politiky, která na jedné straně po celá sedmdesátá a osmdesátá léta přispívala ke stabilizaci obou režimů formou „strategie materiální pacifikace“,¹⁸ na straně druhé však vedla k prohloubení „sociální koroze“¹⁹ a ke vzniku „zaopatřovatelské mentality“,²⁰ v jejímž důsledku vznikly mezi lidmi nové potřeby, které ani jeden z režimů kvůli „kvazikonzumnímu charakteru společnosti“²¹ nebyl a ani nemohl být schopen plně uspokojit. Od počátku sedmdesátých let tak existovalo značné nebezpečí, že orientace na zlepšení životní úrovně, od které si československé i východoněmecké vedení slibovalo politickou stabilitu a následný růst celého národního hospodářství, nabude převahy nad vším ostatním. Ostatně v podkladovém materiálu k rozvoji sociální a hospodářské politiky v Československu z počátku července 1989 se konstatovalo, že životní úroveň sice výrazně stoupla, pozitivní výsledky tohoto procesu jsou však dlouhodobě oslabovány nízkou efektivitou národního hospodářství a postupným zaostáváním za světovým vývojem. Podle místopředsedy federální vlády Ivana Knotka se zejména v důsledku „stínové ekonomiky“ snížil význam životní úrovně jako jednoho z rozhodujících stimulačních faktorů sjednocujících zájmy jednotlivců, kolektivů a sociálních skupin, přičemž

16 Viz HOCKERTS, Hans Günter (ed.): *Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit: NS-Diktatur, Bundesrepublik und DDR im Vergleich*. München, R. Oldenbourg 1998, s. 22.

17 Ve svých pamětech k tomu Erich Honecker uvedl: „Měřítkem pro NDR byla vždy Spolková republika, ať jsme to chtěli nebo ne. Byl to nerovný dostih.“ (HONECKER, Erich: *Poslední zpověď svědka nedávné historie*. Praha, ETC 1994, s. 93.)

18 BOYER, Christoph: Sozialgeschichte der Arbeiterschaft und staatssozialistische Entwicklungspfade: Konzeptionelle Überlegungen und eine Erklärungsskizze. In: HÜBNER, Peter – KLEßMANN, Christoph – TENFELDE, Klaus (ed.): *Arbeiter im Staatssozialismus: Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2005, s. 71–86, zde s. 79.

19 Tento termín použil Michail Gorbačov v souvislosti s projevy pracovní a mzdové nedisciplinovanosti, rozkrádáním a úplatkářstvím (srv. KALINOVÁ, Lenka – SOVA, Václav: *Lidský potenciál v podmínkách přestavby*. Praha, Svoboda 1989, s. 230).

20 MARQUARDT, Bernhard (ed.): *Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“*, sv. III/1: *Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik*. Baden-Baden, Nomos 1999, s. 283.

21 Tento termín se vyskytuje v dokumentu Charty 77 z května 1979 s přílohou „Teze o spotřebě“. Podle autorů přílohy – Vladimíra Kadlece a Jaroslava Suka – bylo možné hovořit o „rozporu mezi orientací poměrně velké části obyvatel na intenzivní spotřebu a mezi nedostatečným ekonomickým zabezpečením této spotřeby“. (CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 1: 1977–1986. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, dokument č. 106, s. 251.)

„sociální jistoty jsou vnímány jako samozřejmost a do popředí vstupují nedostatky, které jsou interpretovány jako neschopnost socialismu“.²²

Podle německého historika Petera Skyby tak stála politická stabilizace v protikladu ke stabilitě ekonomické.²³ „Ekonomická racionalita se musela sklonit před politickou realitou,“ soudí rovněž autoři závěrečného shrnutí jedné z nejobsáhlejších prací o východoněmecké sociální politice²⁴ a potvrzují tak dřívější závěr historika Petera Hübnera, podle nějž „bylo pro SED z politických důvodů nemožné propojit sociální politiku s reálným hospodářským růstem“.²⁵ Místo vzájemného pozitivního ovlivnění zlepšující se životní úrovně a produktivity práce došlo podle Christopa Boyera k fatální „reciproční blokádě“.²⁶ Nic na tom nezměnily ani reformní snahy z konce osmdesátých let, které v případě Československa šly přece jen o něco dále než ve Východním Německu.

Státní plánovací komise, příslušná ministerstva obou zemí a v neposlední řadě i státněbezpečnostní složky zejména v druhé polovině osmdesátých let opakovaně upozorňovaly na kritický stav národního hospodářství. Rovněž předseda federální vlády Ladislav Adamec v projevu k návrhu zprávy o plnění plánu sociálního a hospodářského rozvoje v roce 1988 připustil, že si stranické vedení dělá vážné starosti o zabezpečení životní úrovně. Kritizoval „fetišizaci plánu“, který byl pro mnohé pouhým prostředkem k získání premií, aniž by se přitom ohlíželi na společenskou užitnost vyráběné produkce. „Jednota hospodářské a sociální politiky, možnost spotřebovávat jen tolik, kolik vytváříme, platí jak pro mzdy, tak pro maloobchodní ceny,“ uvedl Adamec, který řešení situace viděl ve zvýšení výroby při současném zajištění vyšší technické úrovně a nižších výrobních nákladů.²⁷ Ani on však nebyl schopen prosadit taková rozhodnutí, která by mohla vytvořit podmínky pro překonání „bludného kruhu“ centrálně plánované ekonomiky,²⁸ jenž spočíval v nízké produktivitě a efektivnosti a v neustále se prohlubujícím zaostávání technického

22 NA, f. N 69, P 124/89, bod 8, Podkladové materiály částí sociální a hospodářské politiky pro XVIII. sjezd KSČ, 7.7.1989.

23 SKYBA, P.: „An sich müßten wir Pleite anmelden“, s. 11 (viz pozn. 2).

24 BOYER, Christoph – HENKE, Klaus-Dietmar – SKYBA, Peter: Gesamtbetrachtung: Die Sozial- und Konsumpolitik der Honeckerzeit. Eine Gesamtsicht. In: TÍŽ (ed.): *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. 10: *Deutsche Demokratische Republik 1971–1989. Bewegung in der Sozialpolitik, Erstarrung und Niedergang*. Baden-Baden, Nomos 2008, s. 767–794, zde s. 779.

25 HÜBNER, Peter: Arbeiterklasse als Inszenierung? Arbeiter und Gesellschaftspolitik in der SBZ/DDR. In: BESSEL, Richard – JESSEN, Ralph (ed.): *Die Grenzen der Diktatur: Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1996, s. 199–223, zde s. 215.

26 BOYER, Christoph: Politische Rahmenbedingungen 1981–1989. In: BOYER, Ch. – HENKE, K.-D. – SKYBA, P. (ed.): *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. 10, s. 35–66, zde s. 35.

27 NA, f. N 69, P 95/88, bod 1, Návrh zprávy o plnění plánu Sociálního a hospodářského rozvoje v roce 1988, o plánu na rok 1989 a o průběhu přestavby hospodářského mechanismu, Příloha III, Projev Ladislava Adamce, 28.11.1988.

28 KADLEC, Vladimír: Rostoucí inflační tlaky ve stagnující ekonomice. In: *Ze zásuvky i z bloku*, č. 6 (listopad 1985), s. 37–43, zde s. 38 (samizdat).

rozvoje za světovým vývojem. Namísto toho vyzvedl nutnost posílit sociální orientaci výroby a přednostní význam zabezpečení potřeb obyvatelstva. „Start do přestavby nelze uskutečňovat oslabením, ale naopak posílením sociálních jistot,“ zdůraznil Adamec.²⁹ Podobně se vyslovil na zasedání politbyra Ústředního výboru SED v květnu 1989 jeho tajemník Egon Krenz: „Pro mne není vůbec otázkou, zda pokračovat v jednotě hospodářské a sociální politiky. Musíme v ní pokračovat, neboť ona je vlastně socialismem v NDR.“³⁰

Při četných vzájemných setkáních mezi představiteli Komunistické strany Československa a Jednotné socialistické strany Německa se pravidelně objevovala na jednacím stole problematika sociálněpolitických opatření. Východoněmecká strana kladla důraz na bytovou politiku a navrhla užší spolupráci při výměně spotřebního zboží, od které si slibovala zlepšení situace při zásobování vnitřního trhu. Pohybovali se vzájemný obrat výměny zboží v letech 1971 až 1975 kolem sedmi miliard rublů, počítalo se pro období 1986 až 1990 se sumou minimálně patnácti miliard.³¹

Při své listopadové návštěvě v Praze v roce 1981 informoval Erich Honecker svůj československý protějšek o výsledcích desátého sjezdu SED a nastínil plány na robotizaci výroby v NDR, v jejímž důsledku se mělo do roku 1985 snížit zadlužení země na Západě o polovinu. Rok 1981 byl podle východoněmeckého stranického vůdce mimořádný, neboť vzájemná výměna zboží mezi Československem a NDR poprvé překročila částku dvou miliard rublů za rok.³² Při setkání Ericha Honeckera s Gustávem Husákem ve Východním Berlíně v říjnu 1982 hostitel připustil, že Spolková republika má produktivitu práce až o třicet procent vyšší než NDR. Hospodářské problémy, s nimiž se Východní Německo potýkalo, nešlo podle něj řešit omezeními v sociální politice. Při prosazování úspor by bylo chybou vystavit se nebezpečí, že se „ušetříme k smrti“, což by nastalo v případě, kdyby se důsledky současných ekonomických těžkostí svalovaly na pracující.³³ Podobně mluvil východoněmecký vůdce v dubnu 1985 při setkání s tajemníkem Ústředního výboru KSČ Františkem Pitrou, který přijel do Východního Berlína seznámit se s přípravami na blížící se jedenáctý sjezd SED. Honecker jej informoval o rozhodnutí vyřešit bytovou otázku

29 Viz pozn. 27.

30 HOFFMANN, Dierk: Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene: Sonderversorgungssysteme. In: BOYER, Ch. – HENKE, K.-D. – SKYBA, P. (ed.): *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. 10, s. 327–361, zde s. 355.

31 Více k problematice vzájemných vztahů srv. VILÍMEK, Tomáš: KSČ a SED: Vzájemné vztahy a kontakty v letech 1969 až 1989. In: KOCIAN, Jiří – PAŽOUT, Jaroslav – RÁKOSNÍK, Jakub (ed.): *Boševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 8. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. – Dokořán 2011, s. 208–248.

32 NA, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1981–1986 (N 68 – původní označení AÚV KSČ 02/1), P 26/81, bod 1, Zpráva o přátelském pracovním setkání generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta ČSSR s. G. Husáka s generálním tajemníkem ÚV SED a předsedou státní rady NDR s. E. Honeckerem v ČSSR, 3.12.1981.

33 *Tamtéž*, f. Gustáv Husák, složka NDR, sv. 8, Zpráva o přátelském pracovním setkání generálního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta ČSSR G. Husáka s generálním tajemníkem ÚV SED a předsedou státní rady NDR E. Honeckerem, 4.11.1982. (Jedná se o dosud neinventarizovaný a neuspořádaný fond.)

v NDR do roku 1990: „Přispěje to k tomu, že si lidé budou ve srovnání s neza-městnaností a bytovou mizérií na Západě říkat, že je jistější a perspektivnější žít v socialismu.“ Odmítl přitom spekulace o omezování subvenční politiky, „protože politické přednosti stálých cen jsou daleko důležitější než dočasné výhody, kterých by se dosáhlo zvýšením maloobchodních cen“.³⁴ O politické citlivosti jakýchkoli omezení v sociální oblasti bylo přesvědčeno jak východoněmecké, tak československé vedení. Zdá se však, že československá strana si na konci osmdesátých let přece jen více uvědomovala nutnost změn, aniž by však byla schopna docenit jejich případný dopad na praktikovaný „negativní konsenzus“.³⁵

„Ne sociální politika v užším smyslu, nýbrž ztroskotání jednoty hospodářské a sociální politiky v širším smyslu hrozilo způsobit, že NDR se promění v ruiny,“ soudí německý historik hospodářských dějin Werner Abelshauser.³⁶ V konečném důsledku tak byla socialistická sociální politika spíše specifickou „autoritativní a paternalistickou sociální péčí“ a podle známého odborníka na sociální dějiny Hans-Ulricha Wehlera ji lze označit za ztroskotavšího dárce legitimizace (*Legitimationsspende*).³⁷ Zásadní slabinou tohoto pojetí sociální politiky jako „politiky životního standardu“³⁸ bylo nejen její třídní zakotvení a propojení s politickými cíli, ale především její chápání jako jisté „superpolitiky“,³⁹ která se snažila řídit téměř všechny materiální potřeby obyvatelstva, aniž by dávala prostor pro veřejnou debatu o jiných alternativách.

Řada sociálních opatření měla navíc jiné účinky, než si od nich mocenské centrum původně slibovalo. V této souvislosti lze hovořit o určité vlastní dynamice socialistické sociální politiky, v jejímž důsledku vznikaly nové sociální nerovnosti,

34 *Tamtéž*, f. N 68, P 132/85, bod k informaci 4, Zpráva o zkušenostech z pracovní návštěvy s. Františka Pitry v NDR, 7.5.1985. Ostatně již v listopadu 1979 odmítl Honecker návrh Státní plánovací komise zvýšit ceny některých druhů základních potravin a dětského oblečení s tím, „že jestliže se tato opatření udělají, pak může odstoupit celé vedení“. Nutno dodat, že podle Státní plánovací komise se v důsledku omezení subvencí kalkulovalo s propadem reálných příjmů na hlavu až o deset procent. (SKYBA, Peter – BOYER, Christoph: *Gesellschaftliche Strukturen und sozialpolitische Denk- und Handlungsfelder 1971–1981*. In: BOYER, Ch. – HENKE, K.-D. – SKYBA, P. (ed.): *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. 10, s. 67–143, zde s. 113 (viz pozn. 24).

35 Tento termín použil Milan Šimečka v textu z listopadu 1988. Podle autora lidé doma sice bez obalu řekli, co jim na tehdejší situaci nejvíc vadilo, zdráhali se však své kritické připomínky formulovat veřejně. Stranické vedení vědělo o narůstající nespokojenosti, obávalo se však přikročit k radikálnějším změnám. „Všichni již dnes vědí, že prodlužování daného stavu jen prohlubuje krizi, ale mnozí, ne-li většina, si nejsou zatím jisti, co by jim radikální změna vynesla,“ konstatoval tehdy autor. (ŠIMEČKA, Milan: *Konec nehybnosti*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1990, s. 157.)

36 ABELSHAUSER, Werner: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2004, s. 398.

37 WEHLER, H.-U.: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949–1990*, s. 342 (viz pozn. 6).

38 SKYBA, P.: „An sich müssten wir Pleite anmelden“, s. 8 (viz pozn. 2).

39 HOFFMANN, Dierk – SCHWARTZ, Michael: *Sozialstaatlichkeit in der DDR: Sozialpolitische Entwicklungen im Spannungsfeld von Diktatur und Gesellschaft 1945/49*. München, R. Oldenbourg 2005, s. 2.

kteřé byly nejen v rozporu s původními ideály sociální rovnosti, ale především oslabovaly základní ideologickou premisu sociálněpolitických opatření, totiž že dávky mají být diferencovány především podle důležitosti adresáta pro produkci a reprodukci obyvatel a dále podle politického významu cílové skupiny.⁴⁰

Lenka Kalinová a Václav Sova v práci z roku 1989 upozornili na skutečnost, že na dotovaných cenách nejvíce vydělávaly vysokopříjmové domácnosti, které měly dostatek prostředků na to, aby se dostaly k nedostatkovému zboží a službám. Už v roce 1980 se například ukázalo, že levnější komunální bydlení využívali především zaměstnanci, zatímco dělníci a mladé rodiny byli naopak nuceni bydlet v dražších formách družstevního bydlení.⁴¹ Podle autorů tak vznikla zcela nelogická situace spočívající v tom, „že společnost prostřednictvím společenských spotřebních fondů subvencuje převážně lépe příjmově situované skupiny obyvatel“.⁴² Československý i východoněmecký režim až do roku 1989 neúspěšně řešily – zejména skrytou inflací – neustálý problém růstu kupní síly obyvatelstva a s tím spojené destabilizace vnitřního trhu. V obou zemích tak mzdová politika, ve které se navíc shodně manifestoval vzestup společenských příjmů (například na sto korun mzdy připadlo v roce 1976 jednatřicet korun společenské spotřeby⁴³ a v roce 1980 již šestatřicet korun),⁴⁴ zdaleka neplnila svou funkci a výzvy k „hmotné zainteresovanosti“⁴⁵ se zcela mýjely účinkem.⁴⁶ Podle opakovaných výzkumů spokojenosti s pracovními příjmy od roku 1973 do roku 1989 stoupl počet nespokojených v Československu z dvaatřiceti na osmapadesát procent, přičemž míra kritičnosti byla vyšší zejména ve větších městech a mezi dělníky.⁴⁷

40 Viz SCHMIDT, M. G.: Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR, s. 294 (viz pozn. 9).

41 Zatímco náklady na komunální byty zůstaly v letech 1978–1985 na stejné úrovni, u družstevních bytů vzrostly o téměř 24 procenta (srv. KALINOVÁ, L. – SOVA, V.: *Lidský potenciál v podmínkách přestavby*, s. 189 – viz pozn. 19).

42 *Tamtéž*, s. 190.

43 Jednalo se o část nevýrobní spotřeby, kterou byly uspokojovány některé základní potřeby obyvatel v oblasti zdravotní péče, školství nebo péče o rodinu s dětmi. Šlo vlastně o sociální dávky – např. přídatky na děti, mateřské příspěvky aj. – které zaměstnanci dostávali ke mzdě nezávisle na kvalitě či množství odvedené práce.

44 Viz KALINOVÁ, Lenka: *K sociálním dějinám Československa v letech 1969–1989*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1999, s. 47.

45 Obecně lze tento termín vysvětlit jako soustavu hmotných a morálních podnětů, metod a prostředků ke zvýšení zapojení lidí do plnění pracovních úkolů.

46 Christoph Boyer s Peterem Skybou upozornili na to, že v roce 1981 byl průměrný plat v NDR tvořen z 55 procent pracovními příjmy, zbytek pak připadal na společenskou spotřebu (SKYBA, P. – BOYER, Ch.: *Gesellschaftliche Strukturen und sozialpolitische Denk- und Handlungsfelder 1981–1989*, s. 132 – viz pozn. 34).

47 *Ústav pro soudobé dějiny AV ČR*, v. v. i., (*ÚSD AV ČR*), Centrum orální historie (COH), sbírka Ústav pro výzkum veřejného mínění, výzkum 89/3, květen 1989, *Názory občanů na vybrané problémy životní úrovně v ČSSR*, s. 55. Výzkumné zprávy a kompletní data k výzkumům veřejného mínění, jež realizoval ÚVVM, jsou přístupná na základě registrace na webové stránce Českého sociálněvědního datového archivu Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. (viz archiv.soc.cas.cz).

Hlavní problém však nespočíval v samotných mzdách, které kontinuálně v obou zemích v letech 1970 až 1989 rostly, ale v tom, že se stále častěji opakovala situace, kterou kritizoval premiér Ladislav Adamec v již zmíněném projevu: „Nikdo nechce mít reálně nízké ceny a marně shánět dané zboží. Na druhé straně nelze připustit omezení žádoucí spotřeby a znehodnocení zasloužených příjmů obyvatel.“⁴⁸ S ohledem na údaje o tehdejšímu stavu národního hospodářství, které máme dnes k dispozici, lze však v řadě případů úspěšně pochybovat o opravdové zaslouženosti těchto příjmů. Německý historik Ilko-Sascha Kowalczyk výstižně upozornil, že mnozí již dnes zapomněli na druhou stranu všeobjímající socialistické sociální politiky, která sice zaručovala jistotu práce, devalvovala však její smysl, když garantovala slušné příjmy, za které si přitom člověk mohl koupit stále méně.⁴⁹

Jako zajímavý příklad vlastní dynamiky socialistické sociální politiky s nežádoucími účinky je možné uvést snahu československého vedení odčerpat část kupní síly obyvatelstva zavedením důchodového pojištění občanů v lednu 1968, které v mnohém připomínalo ještě v roce 1964 ostře kritizované penzijní nadlepení jako jistý „pozůstatek stavovských rozdlů“.⁵⁰ Ve zprávě zdůvodňující opětovné zrušení důchodového pojištění z prostředků organizací k 1. lednu 1973 se dočteme, že se původně počítalo s tím, že důchodové pojištění bude využito především samotnými občany, kteří si je budou hradit z vlastních prostředků jako specifickou formu dlouhodobého spoření na stáří. Od zavedení připojištění k důchodovému pojištění placenému z prostředků organizací si odpovědné orgány slibovaly diferenciaci pracovníků v podnicích s dobrými hospodářskými výsledky od těch ostatních, a navíc vytvoření potřebného stimulu pro stabilizaci pracovníků v některých odvětvích. Až do vydání zákazu uzavírat nové smlouvy o této formě důchodového pojištění v říjnu 1970 se individuálně připojilo pouze pětadvacet tisíc pracovníků, zatímco formou spoluúčasti organizací to bylo více než půldruhého milionu lidí. Podniky tak získaly možnost ovlivňovat státní systém důchodového zabezpečení a ve snaze přilákat nové pracovníky a přilepšit těm současným nebraly v potaz skutečné hospodářské výsledky. V důsledku toho došlo ke snížení odvodů na státní důchody, a navíc se vyplácená důchodová přilepšení výrazně odlišovala podnik od podniku. Zatímco v Automobilových závodech národním podniku Mladá Boleslav mělo být například vypláceno měsíčně jedno sto korun, dosahovala v mnoha podnicích tato

48 NA, f. N 69, P 95/88, bod 1, Návrh zprávy o plnění plánu Sociálního a hospodářského rozvoje v roce 1988, o plánu na rok 1989 a o průběhu přestavby hospodářského mechanismu, Příloha III, Projev Ladislava Adamce, 28.11.1988.

49 KOWALCZYK, Ilko-Sascha: Unheilbar krank. In: *Horch und Guck*, roč. 20, č. 3, sešit 73 (2011), s. 20–25, zde s. 21.

50 Na tento rozpor ostatně upozornila v červnu 1968 poslankyně Palachová, která kritizovala nedostatečnou koordinaci státní pojišťovny a ministerstva práce a sociálních věcí, když přitom obě instituce jistě vědí, „jak působí mezi lidmi, když to, co před 4 lety jsme zákonem zrušili (zákon č. 101/1964 Sb. – pozn. autora) a bez peněžní reformy jsme výsledek úspor těchto starých lidí likvidovali, po 4 letech znovu zavádíme, a to i z prostředků veřejných“. (*Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Národní shromáždění Československé socialistické republiky, Stenoprotokoly*, 24. schůze, 27.6.1968 – viz www.psp.cz/ek-nih/1964ns/stenprot/024schuz/s024039.htm.)

přilepšení až pětinasobné výše. Nakonec bylo rozhodnuto, že téměř sedmdesátí tisícům lidí, kteří již tyto dávky pobírali, budou ponechány. Státní a stranické autority se celkem oprávněně obávaly negativních reakcí, kterým se však nakonec stejně nevyhnuly u těch občanů, kteří uzavřeli příslušnou smlouvu o připojištění, nicméně do jeho zrušení jim nebyl vyměřen státní starobní důchod, což bylo podmínkou pro vyplacení vlastního přilepšení. (Značné rozhořčení to vyvolalo zejména mezi pracovníky Československých státních drah a organizací ministerstva dopravy, kteří tvořili největší počet pojistníků.) „Je jasné, že důchodové pojištění musí stát řešit jednotně,“ uzavřeli své zdůvodnění autoři zmíněné zprávy ze září 1972.⁵¹

Nekoordinovanost a ohrožení základních principů důchodového pojištění z prostředků organizací konstatovalo rovněž usnesení k realizaci závěrů sedmnáctého sjezdu KSČ k sociálnímu zabezpečení z dubna 1987, podle kterého bylo k 31. prosinci 1985 uzavřeno více než dvě stě šedesát tisíc individuálních pojistek, z nichž bylo k uvedenému datu vypláceno padesát šest a půl tisíce důchodů v průměrné výši sto šedesát korun.⁵² Individuální důchodové pojištění bylo sice ponecháno, českoslovenští občané však o ně ve srovnání například s životním či sdruženým pojištěním pracujících nejevili přílišný zájem. Většina se tak rozhodla pro klasickou formu spoření u Československé státní spořitelny, neboť (jak upozorňovali autoři zprávy o dalším rozvoji životního a důchodového pojištění z ledna 1975) občané vnímali důchodové pojištění jako „nedostatečně ekonomicky výhodné“.⁵³ Na situaci příliš nezměnilo ani zavedení zvláštních premií, jejichž výše byla závislá na uplynulé délce individuálního důchodového pojištění.

Paternalistickému pojetí sociální politiky nešlo „pouze o vylepšení sociální situace hospodářsky nebo sociálně slabých skupin, nýbrž o komplexní uspořádání sociálních vztahů tříd, vrstev a sociálních skupin mezi sebou“ při současné dominanci centrálních státních institucí a absenci nezávislé soudní pravomoci.⁵⁴ Představitel východoněmecké opoziční scény Gerd Poppe výstižně upozornil na skutečnost, „že sociální politika byla preventivním nástrojem zajištění vlády, a to i formou poskytování či odnímání drobných privilegií“.⁵⁵ „Policejní stát SED (*SED-Staat*) držel sociální stát NDR pevně v rukou,“ a socialistická sociální politika tak byla integrální

51 NA, f. 1590, P 56/56, bod 3, Řešení situace v důchodovém pojištění pracujících, Příloha III/1, Zpráva o situaci v důchodovém pojištění pracujících, 25.9.1972.

52 *Tamtéž*, f. N 69, P 33/87, bod 2, Usnesení předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Československa, vlády ČSSR, předsednictva Ústřední rady odborů a předsednictva Ústředního výboru Socialistického svazu mládeže o opatřeních k realizaci závěrů XVII. sjezdu KSČ v sociálním zabezpečení, Příloha VII, Důchodové pojištění pracujících u státních pojišťoven z prostředků občanů, 6.4.1987.

53 *Tamtéž*, sv. 143, arch. j. 147, bod 3, Další rozvoj životního a důchodového pojištění obyvatelstva, 20.1.1975.

54 Viz SCHROEDER, Klaus: *Der SED-Staat: Geschichte und Strukturen der DDR*. München, Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit 1998, s. 514.

55 MARQUARDT, B. (ed.): *Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“*, sv. III/1, s. 310 (viz pozn. 20).

součástí diktátorské praxe.⁵⁶ Byla ustavičnou „starostí o moc“,⁵⁷ a muselo se v ní proto pokračovat doslova za každou cenu. „Pečovatelská“ sociální politika nevytvářela prostor pro vlastní iniciativu a vyvolávala u lidí těžko uspokojitelná očekávání. V konečném důsledku se socialistická sociální politika ukázala jako „slepá ulička evoluce“,⁵⁸ která nejenže nesplnila původní očekávání československého a východoněmeckého režimu, nýbrž podstatným způsobem přispěla k „normalizačnímu paradoxu“, neboť oslabení ekonomické potence vedlo k oslabení samotné moci.⁵⁹

„Celkově musíme přiznat, že sociální politika byla realizována na úkor celé společnosti,“ řekl při slyšení v německém Spolkovém sněmu v březnu 1997 sociolog Rainer Lubk, který současně upozornil, že vlastní hodnocení důsledků sociální politiky praktikované v sedmdesátých a osmdesátých letech je velmi obtížné, neboť velmi záleží na tom, z jaké pozice – podnikového vedení, vedení odborů, dělníka, rolníka, ženy či důchodce – se na ni díváme.⁶⁰ Při posuzování sociální politiky KSČ a SED se tak nevyhneme ambivalentním pocitům a setkáme se rovněž s protichůdnými závěry, neboť narozdíl od čistě represivních praktik Státní bezpečnosti obsahovala i řadu pozitivních rysů. Již výzkumy veřejného mínění před rokem 1989 v obou zemích i přes svou přirozenou tendenčnost prokázaly, že sociální jistoty obyvatelstvo hodnotilo velmi příznivě. Při jejich podrobnější analýze se však ukazuje, že sociálněpolitická opatření nevzbuzovala pouze uznání, nýbrž se k nim pojil i značný kritický potenciál. Reflektovány byly zejména některé nejožehavější společenské problémy – nedostatečnost zboží a služeb, neuspokojivé pracovní prostředí, úplatkářství a klientelismus, nedostatky ve zdravotnictví – aniž by si kritizující často uvědomovali, že většina těchto problémů je přirozeným důsledkem praktikované strategie „sociálního pohodlí“.

Důchodové zabezpečení v Československu a NDR v letech 1970–1989

Důchodci obecně nepatřili v Československu ani Německé demokratické republice k preferovaným skupinám obyvatelstva a na jejich úkor byla realizována i mnohá sociálněpolitická opatření. Z dosavadního stavu výzkumu přitom vyplývá, že především ve Východním Německu byla situace důchodců velmi neuspokojivá, což obzvláště vynikne při srovnání s poměry ve Spolkové republice Německo. Sociolog Rainer Geißler ve své podnětné práci o vývoji sociální struktury v obou německých

56 KOWALCZUK, I.-S.: Unheilbar krank, s. 21 (viz pozn. 49).

57 STEINER, André: *Von Plan zu Plan: Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. München, Bundeszentrale für politische Bildung 2004, s. 169.

58 BOYER, Ch. – HENKE, K.-D. – SKYBA, P.: *Gesamtbetrachtung*, s. 768 (viz pozn. 24).

59 BOYER, Ch.: *Sozialgeschichte der Arbeiterschaft und staatssozialistische Entwicklungspfade*, s. 80 (viz pozn. 18).

60 MARQUARDT, B. (ed.): *Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“*, sv. III/1, s. 283 a 313.

státech označil důchodce za „nevlastní děti socialistické sociální politiky“.⁶¹ Na základě šetření z roku 1990 dosahovaly důchody v NDR na konci osmdesátých let nejvýše čtyřiceti procent západoněmecké úrovně.⁶² Přitom ani v Československu nebylo sociální zabezpečení důchodců bezproblémové, na což kromě jiného upozornil i dokument Charty 77 z května 1980, podle kterého přitom patřila „péče o staré lidi v každé vyspělé společnosti k základním zásadám sociální politiky“.⁶³

Zajištění občanů ve stáří představovalo pro oba režimy až do roku 1989 závažný problém a i přes opakované zvyšování minimálních a ostatních vyměřovaných důchodů se značná část zejména starších a o samotě žijících důchodců nacházela v pásmu domácností s výrazně omezenou spotřebou, takže je lze bezesporu označit za sociálně znevýhodněnou skupinu. Tento stav přetrvával, přestože vládou strany v obou zemích se situací důchodců intenzivně zabíraly a do jisté míry si i uvědomovaly nejožehavější potíže důchodového zabezpečení a životní úrovně důchodců. Všechny pokusy o řešení však byly limitovány nejen snižující se výkonností obou ekonomik, ale také specifickým dvojím charakterem socialistické sociální politiky, jež byla vedena snahou na jedné straně autoritativně zajišťovat ochranu proti silám trhu a velkolepě zaopatřit všechny občany, na straně druhé pak současně preferovat určité společenské skupiny ve snaze zajistit dostatek pracovních sil.⁶⁴

Politizace důchodové politiky byla přitom intenzivnější v Německé demokratické republice, kde byli vedoucí představitelé nuceni zohledňovat specifickou „blížkost Západu“. Již v první polovině padesátých let zde vznikaly zvláštní systémy důchodového zabezpečení (důchod pro inteligenci od roku 1951, pro pracovníky Státní bezpečnosti od roku 1953, pro příslušníky Lidové policie a Lidové armády od roku 1954, respektive 1957), jejichž cílem bylo získat si loajalitu klíčových profesních skupin a odvrátit jejich příslušníky od záměru odejít do Spolkové republiky. Oficiálně byly přitom propagovány výhody jednotného sociálního zabezpečení, které mělo všem pracujícím nabídnout vyhlídku slušného života ve stáří. Skutečnost však byla poněkud jiná, neboť vznikaly značné rozdíly v úrovni důchodového zabezpečení u jednotlivých profesí. Zatímco například v roce 1963 se téměř pět osmdesát procent východoněmeckých důchodců muselo spokojit s tím, že pobírají částky na hranici minimálního důchodu, a poměr průměrného důchodu k platu

61 Důchodci, a zejména pak důchodkyně podle jeho zjištění tvořili jednu ze značně marginalizovaných vrstev východoněmecké společnosti. V roce 1970 se pohybovalo 65 procent východoněmeckých domácností důchodců na hranici chudoby, o deset let později to byla stále polovina a v roce 1988 necelých 45 procent. (GEIßLER, Rainer: *Die Sozialstruktur Deutschlands*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2002, s. 271.)

62 Viz HOFFMANN, Dierk: Rentenversicherung und SED-Rentenpolitik in den achtziger Jahren. In: KUERT, E. (ed.): *Die Endzeit der DDR-Wirtschaft*, s. 375–423, zde s. 395 (viz pozn. 9). Autor přitom upozornil, že vlastní srovnání se SRN je velmi obtížné, neboť v NDR existovala řada subvencí, které rovněž patřily k sociálnímu systému. Uvedená čísla již přitom zohledňují tuto skutečnost.

63 CÍSAŘOVSKÁ, B. – PREČAN, V.: *Charta 77*, sv. 1, dokument č. 143, s. 332 (viz pozn. 21).

64 Manfred Schmidt v této souvislosti hovoří o východoněmeckém pojetí sociálního státu jako o specifické kombinaci *welfare state* a *workfare state* (SCHMIDT, M. G.: *Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR*, s. 303 – viz pozn. 9).

činil pouhých osmadvacet procent, osoby zařazené do zvláštních a dodatkových důchodových systémů pobíraly mezi sedmdesáti a devadesáti procenty průměrné mzdy. V roce 1989 existovaly v NDR čtyři zvláštní systémy důchodového zabezpečení (pro příslušníky armády, celní správy, ministerstva vnitra a Státní bezpečnosti) a dalších sedmadvacet dodatkových systémů! V roce 1990 užívalo dávek z těchto systémů na tři sta padesát tisíc důchodců a dalších více než jeden a půl milionu zaměstnanců na ně čekalo.⁶⁵ Aktivní společenská angažovanost a členství v důležitých stranických a státních orgánech přinášely dotyčnému nejen patřičná privilegia během produktivního věku, ale odrazily se i na životní úrovni po jeho odchodu do důchodu. Tato praxe preferování určitých společenských skupin bezesporu přispěla k vytváření jejich loajálního postoje k východoněmeckému režimu.

V Československu lze v této souvislosti upozornit na existenci osobních důchodů, které byly zavedeny v roce 1956. Podle Milady Tomkové byly přiznávány zasloužilým členům komunistické strany, zaměstnancům jejího aparátu a v neposlední řadě i dlouholetým funkcionářům Lidových milicí a osobám, které se zasloužily o stát. Zásady pro jejich udělování a výši byly určovány rozhodnutím Ústředního výboru KSČ a ve sledovaném období také usneseními vlády z let 1970 a 1988. Byly stanoveny jejich maximální hranice – v roce 1968 to bylo například tři a půl tisíce korun – které však v mimořádných případech neměly platit.⁶⁶ Následující tabulka dokládá prudký růst počtu přiznaných osobních důchodů koncem první poloviny osmdesátých let. Zvyšovaly se přirozeně i náklady s nimi spojené, které ve sledovaném období vzrostly z dvaceti na 437 milionů korun, tedy bezmála dvaadvacetinásobně.

Kreslený vtíp Vladimíra Renčina v satirickém časopise Dikobraz z 11. dubna 1968

65 Viz HOFFMANN, D.: Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, s. 359 (viz pozn. 30). Podle Klause Schroedera pobíralo v roce 1989 některou z forem zvláštního či dodatkového důchodu pouze 200 tisíc důchodců. I podle něj však existoval výrazný rozpor mezi tím, že většina východoněmeckých důchodců spíše živořila, zatímco početná privilegovaná skupina pobírala podstatně vyšší důchody. (Srv. SCHROEDER, K.: *Der SED-Staat*, s. 522 – viz pozn. 54).

66 Viz TOMKOVÁ, Milada: Sociální zabezpečení. In: BOBEK, Michal – MOLEK, Pavel – ŠIMÍČEK, Vojtěch (ed.): *Komunistické právo v Československu: Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno, Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav 2009, s. 670–723, zde s. 712.

Tabulka č. 1: Počet osobních důchodů (v tisících) a vyplacené dávky (v milio-
nech Kčs) v ČSSR v letech 1970–1989⁶⁷

Rok	1970	1975	1980	1982	1984	1985	1988	1989
Počet osobních důchodů	1	1	3	5	8	12	14	19
Vyplacené dávky na osobní důchody	20	33	86	129	201	269	372	437

Hlavním kritériem pro diferenciaci důchodů však byl v Československu charakter vykonávané práce. Existovaly tři pracovní kategorie, které se od sebe lišily jak věkem odchodu do důchodu, tak zejména jeho výměrou. Zohledněna byla zejména náročná povolání první kategorie – horníci hlubinných dolů, raziči tunelů, posádky námořních lodí či piloti. Tito zaměstnanci odcházeli do důchodu nejen o dva až pět let dříve, ale (jak ukazuje následující tabulka) jejich přiznaný důchod byl o více než polovinu vyšší než u zaměstnanců třetí pracovní kategorie, do níž patřila naprostá většina československých pracujících. Rovněž u druhé pracovní kategorie, do které podle zákona o sociálním zabezpečení (č. 121/1975 Sb.) patřila ta zaměstnání, v nichž se vykonávaly práce „za zvlášť obtížných pracovních podmínek“, byl vyměřený důchod vyšší, věk odchodu do důchodu však zůstal nezměněn.⁶⁸ V souvislosti s tímto „preferováním“ první kategorie je však nutné si uvědomit, že se týkalo velmi malého počtu osob, které si navíc s ohledem na zdravotní potíže a nižší průměrný věk dožití vysokých důchodů příliš často neužily.

Tabulka č. 2: Průměrná měsíční výše nově přiznaných starobních důchodů podle pracovních kategorií ze zabezpečení pracovníků v ČSSR v letech 1970–1989 (v Kčs)⁶⁹

Rok	1970	1975	1980	1985	1989
I. kategorie	1623	1849	2353	2621	3223
II. kategorie	1440	1519	1876	2030	2515
III. kategorie	950	1057	1363	1541	1883

67 Viz *Statistická ročenka ČSSR 1980*. Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1980, s. 614; *Statistická ročenka ČSSR 1985*. Praha, SNTL 1985, s. 620; *Statistická ročenka ČSFR 1991*. Praha, SEVT 1991, s. 608.

68 Zákon o sociálním zabezpečení č. 121/1975 Sb., paragraf 12, písmeno b).

69 Viz *Statistická ročenka ČSSR 1971*. Praha, SNTL 1971; *Statistická ročenka ČSSR 1980*, s. 615; *Statistická ročenka ČSSR 1981*. Praha, SNTL 1981, s. 617. *Statistická ročenka ČSFR 1991*, s. 609.

Jak dokládá řada podání a stížností v oblasti sociální politiky, které stranické a odborové orgány musely řešit, stala se zejména hranice mezi první a druhou kategorií předmětem řady sporů. Zejména ti jejich pisatelé, kteří vykonávali během svého života práci ve více než jedné pracovní skupině, žádali patřičné zohlednění své činnosti. Na zasedání předsednictva Ústředního výboru KSČ v dubnu 1987, na němž se projednával návrh realizace závěrů sedmnáctého sjezdu KSČ v oblasti sociálního zabezpečení, byla například ve výčtu aktuálních problémů zmíněna i potřeba vyřešit nedostatečné „vyjádření zásluh ve výši důchodů u pracujících, kteří pracovali řadu let v zaměstnání I. nebo II. kategorie, avšak nedosáhli v něm požadovanou dobu pro získání důchodu z této kategorie“.⁷⁰

Priority a neduhy důchodového zabezpečení v Československu a NDR

Jedním z klíčových problémů důchodového zabezpečení v Československu i Německé demokratické republice byl nepříznivě se vyvíjející poměr mezi průměrným platem v národním hospodářství a průměrnou výměrou starobního důchodu. Zvyšování minimálních důchodů a všech přiznaných důchodů nestačilo zejména u dříve přiznaných důchodů často pokrýt rostoucí životní náklady, do kterých se navíc stále negativněji promítal vliv bujícího úplatkářství. Zatímco Spolková republika Německo zavedla již v roce 1957 valorizaci důchodů, vsadilo východoněmecké vedení na nově zřízené a opakovaně upravované dobrovolné důchodové připojištění (*freiwillige Zusatzrentenversicherung* – FZR).⁷¹ Československé vedení se k těmto otázkám vrátilo až v souvislosti s úvahami o dalších úpravách důchodového systému na přelomu let 1986 a 1987, přestože zmínku o případném pozitivním účinku „určité valorizace“ již vyplácených důchodových dávek najdeme již v „Návrhu hlavních směrů vývoje životní úrovně v 7. pětiletce“ z února 1980.⁷² Odpovědné orgány však nakonec dospěly k závěru, „že pokud to hospodářská situace umožní“, mohlo by se „zavést přizpůsobení důchodů v závislosti na vývoji mezd“ nejdříve od roku 1990.⁷³

Jak vyplývá z následující tabulky, byl poměr mezi průměrným důchodem a platem výrazně horší ve Východním Německu než v Československu. Průměrný důchod v NDR se přitom v letech 1970 až 1989 zvýšil o rekordních 124 procent (ze 199 na 446 marek) a hrubé příjmy naopak pouze o dvaasedmdesát procent.⁷⁴ I tak byla však prů-

70 NA, f. N 69, P 32/87, bod 1, Návrh realizace závěrů XVII. sjezdu KSČ v sociálním zabezpečení, 30.3.1987.

71 V dobových československých materiálech se také objevil překlad „dobrovolné připojištění sociálního důchodu“ (*tamtéž*, f. 1590, sv. 143, arch. j. 147, bod 3, Další rozvoj životního a důchodového pojištění obyvatelstva, Příloha IV, Pojištění osob v socialistických zemích, 20.1.1975).

72 *Tamtéž*, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1976–1981 (1596 – původní označení fondu AÚV KSČ 02/1), P 130/80, bod 2, Návrh hlavních směrů vývoje životní úrovně v 7. pětiletce, 5.2.1980.

73 *Tamtéž*, f. N 69, P 69/88, bod 1, Vládní návrh zákona o sociálním zabezpečení, 2.5.1988.

74 Na celkovém vzestupu průměrného důchodu se citelně projevilo jeho navýšení v červnu 1989, které v průměru činilo 66 marek. Oproti roku 1988 se tak v roce 1989 zvýšil prů-

měrná mzda v roce 1989 bezmála třikrát vyšší než průměrně vyměřený důchod bez dobrovolného důchodového připojištění. Rovněž v Československu znamenal odchod do důchodu výrazný propad životní úrovně, který se postupem času dále prohluboval a záhy byl dokonce ještě výraznější, než soudili autoři zmiňovaného dokumentu Charty 77 z roku 1980.⁷⁵ Zatímco průměrný československý důchod vzrostl ve stejném období o šestasedmdesát procent, zvýšily se hrubé mzdy o jednašedesát procent. Přesto byla průměrná mzda v roce 1989 ve srovnání s vypláceným průměrným důchodem dvojnásobná. Výrazně horší poměr průměrného důchodu a platu v NDR tak vyplýval především z podstatně vyššího průměrného platu v národním hospodářství, se kterým přidělované důchody nestačily držet krok.

Tabulka č. 3: Poměr průměrného důchodu k průměrnému platu pracovníků a zaměstnanců v národním hospodářství v ČSSR a NDR (v procentech, bez JZD a LPG) a podíl osob s dobrovolným důchodovým připojištěním v NDR (v procentech) v letech 1970–1989⁷⁶

Rok	ČSSR	NDR	NDR – důchody s FZR	NDR – podíl osob s FZR
1970	44,5	26,1		
1973	41,5	30,2		
1975	41,3	28,8		
1976	45,6	32,4		
1977	44,8	31,7	44,9	9,8
1978	44,0	30,9	44,4	11,2
1979	44,9	33,8	44,4	13,4

měrný důchod (bez FZR) o 17,4 procenta. (Srv. *Statistisches Jahrbuch 1989 der Deutschen Demokratischen Republik*. Berlin, Staatsverlag 1989, s. 351; *Statistisches Jahrbuch 1990 der Deutschen Demokratischen Republik*. Berlin, Rudolf Haufe 1990, s. 384; STEINER, André: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. SBZ/DDR. Bonn, Bundesministerium für Arbeit und Soziales 2006, s. 130.)

75 Viz CÍSAŘOVSKÁ, B. – PREČAN, V. (ed.): *Charta 77*, sv. 1, dokument č. 106 (viz pozn. 21). Autoři dokumentu zde uvádějí, že v roce 1978 s odchodem do důchodu klesl příjem přibližně o 43 procent. Podle oficiální statistiky však činil tento pokles průměrně 56 procent.

76 LPG (*Landwirtschaftsproduktionsgesellschaft*) byly východoněmeckou obdobou jednotných zemědělských družstev. Pro roky 1970–1976 u důchodů s dobrovolným důchodovým připojištěním v NDR nejsou údaje k dispozici. Tabulka je vypracována na základě *Statistických ročenek ČSSR a Statistische Jahrbücher der Deutschen Demokratischen Republik* (ty jsou k dispozici na webové stránce <http://www.digizeitschriften.de>). Dále byly zohledněny následující publikace: STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 130; SCHROEDER, K.: *Der SED-Staat*, s. 521 (viz pozn. 54); HOFFMANN, D.: *Rentenversicherung und SED-Rentenpolitik in den achtziger Jahren*, s. 393 (viz pozn. 62); PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 917 (viz pozn. 11).

Rok	ČSSR	NDR	NDR – důchody s FZR	NDR – podíl osob s FZR
1980	44,7	33,3	43,5	15,6
1982	46,1	31,9	41,2	19,8
1983	46,8	31,5	40,6	21,7
1984	45,3	32,3	41,0	27,4
1985	45,9	33,1	41,4	29,4
1986	45,8	32,1	40,4	32,3
1987	45,5	30,1	38,3	34,7
1988	44,5	29,8	37,6	37,6
1989	48,6	34,1	42,4	40,6

Východoněmecké vedení si počátkem sedmdesátých let velmi dobře uvědomovalo, že situace důchodců je opravdu kritická. Avizovaná důchodová reforma z roku 1957 se opozdila a generální tajemník Ústředního výboru SED Walter Ulbricht se v roce 1968 rozhodl řešit situaci zavedením již zmíněného důchodového připojištění, o které však zpočátku východoněmečtí občané nejevili přílišný zájem. Ještě před nástupem Ericha Honeckera k moci v květnu 1971 byly nepatrně zvýšeny minimální důchody, nepovedlo se však zastavit stále se prohlubující rozdíl mezi starými a nově přiznanými důchody. V polovině ledna 1972 se do diskuse o důchodech zapojil aktivně i nový stranický vůdce, který se rozhodl spojit zlepšení důchodového zabezpečení s dalšími sociálněpolitickými opatřeními – podporou pracujících matek a mladých rodin, zlepšením bytové situace – kterými se obdobně jako českoslovenští představitelé snažil jednak reagovat na negativní demografické prognózy, jednak řešit problém nedostatku pracovních sil. Proslulý „sociálněpolitický balíček“, jak lze označit „Společné stanovisko ÚV SED, předsednictva FDGB⁷⁷ a rady ministrů NDR o sociálněpolitických opatřeních k uskutečnění základních úkolů pětiletky“ z 28. dubna 1972, s jehož základními rysy byl během své návštěvy NDR v dubnu 1972 zevrubně seznámen i ministr zahraničí Bohuslav Chňoupek,⁷⁸ se příliš nelišil od opatření nového „normalizačního“ vedení v Československu.⁷⁹

Obě vládnoucí strany si navíc od toho postupu slibovaly i značný politický efekt, což rovněž patří k charakteristickým rysům socialistické sociální politiky. V tomto ohledu z něj těžil především Erich Honecker. Byl to totiž právě on, kdo v letech 1971 až 1989 klíčovým způsobem ovlivnil směřování východoněmecké sociální politiky a opakovaně odmítal všechna varování Státní plánovací komise před neúměrným zatěžováním národního hospodářství. Nejen pro tuto oblast východoněmecké poli-

77 FDGB (*Freie deutsche Gewerkschaftsbunde*) byly jednotné odbory v NDR.

78 NA, f. 1590, sv. 40, arch. j. 42, k informaci 5, Informace o návštěvě ministra zahraničních věcí ČSSR s. ing. B. Chňoupka v Německé demokratické republice ve dnech 4. až 7. dubna 1972.

79 Úplný překlad tohoto stanoviska ústředních orgánů NDR mělo k dispozici i předsednictvo ÚV KSČ (srv. *tamtéž*, k informaci 11).

tiky pak platí tvrzení, že se „stranická diktatura přeměnila v diktaturu generálního tajemníka“,⁸⁰ byť to Honecker ve svých pamětech opakovaně popírá.⁸¹ V případě Československa lze v souvislosti se sociálněpolitickými opatřeními hovořit spíše o kolektivním úsilí stranického vedení.

Společné stanovisko z dubna 1972, které zvýšilo sociální dávky bezmála třem a půl milionu východoněmeckých občanů, zvedlo minimální důchody o čtyřicet až sedmdesát marek v závislosti na odpracovaných letech⁸² a rozhodlo i o přepočtení a navýšení důchodů, které byly vyměřeny před 1. červencem 1968. Z uvolněné částky 1,8 miliard marek přitom těžili nejvíce důchodci s nejnižšími důchody, zatímco zvýšení u středních a vyšších důchodů bylo zanedbatelné.⁸³ Současně stanovisko nově upravilo podmínky dobrovolného důchodového připojištění, což bylo od roku 1968 již potřeť.⁸⁴

Po nové úpravě odváděl pojistník v NDR deset procent ze mzdy do šesti set marek na státní důchod a dobrovolně dalších dvacet procent z platu mezi šesti sty a dvanácti sty markami do dobrovolného důchodového připojištění,⁸⁵ z čehož však za něj polovinu odváděl podnik. Vstup do dobrovolného důchodového připojištění navíc zvýšil dotyčným nemocenské dávky, což mělo přilákat zejména mladé lidi. Přestože počet lidí, kteří se do tohoto připojištění zapojili, rapidně vzrostl (v roce 1975 v něm bylo dvaadesát procent, v roce 1985 osmdesát procent a v roce 1988 již téměř čtyřaosmdesát procent pracujících),⁸⁶ řešil systém dobrovolného důchodového připojištění situaci východoněmeckých důchodců jen částečně. Jak ukazuje tabulka č. 3, došlo skutečně k výraznému zlepšení poměru mezi důchodem a platem, který se téměř vyrovnal poměru v Československu a v letech 1977 a 1978 byl dokonce nepatrně lepší. Zatímco československé důchodové zabezpečení však garantovalo

80 SKYBA, P. – BOYER, Ch.: Gesellschaftliche Strukturen und sozialpolitische Denk- und Handlungsfelder 1981–1989, s. 118 (viz pozn. 34).

81 ANDERT, Reinhold – HERZBERG, Wolfgang – HONECKER, Erich: *Der Sturz: Erich Honecker im Kreuzverhör*. Berlin – Weimar, Aufbau 1990, s. 274.

82 Nejméně bylo přidáno pracujícím, kteří měli odpracováno méně než 24 let, nejvíce bylo naopak přidáno lidem, kteří odpracovali více než 45 let. Nový minimální důchod tak činil 200, resp. 240 marek. (Srv. NA, f. 1590, sv. 40, arch. j. 42, k informaci 5, Informace o návštěvě ministra zahraničních věcí ČSSR...)

83 Viz HOFFMANN, D.: Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, Sondersversorgungssysteme, s. 339 (viz pozn. 30).

84 Zlepšení spočívalo v tom, že mužům a ženám, kteří byli k 1.3.1971 starší 59, resp. 45 let, se při výpočtu důchodu z připojištění připočetla dodatečně doba pojištění o léta a měsíce, o něž překročili k 1.3.1971 shora uvedený věk. Dále se zrušila požadovaná pětiletá účast na FZK jako podmínka, aby si mohli v případě invalidity připočítat léta důchodového připojištění. Podmínkou však bylo, že přihláška do FZR byla podána nejpozději do konce roku 1972 a dotyčný měl již v březnu 1971 příjem přesahující 600 marek hrubého. (Srv. NA, f. 1590, sv. 40, arch. j. 42, k informaci 5, Informace o návštěvě ministra zahraničních věcí ČSSR...)

85 Od roku 1976 bylo možné odvádět část peněz i z částky nad 1200 marek platu (srv. HOFFMANN, D.: Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, Sondersversorgungssysteme, s. 341).

86 STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 172 (viz pozn. 74).

poměr přesahující čtyřicet procent průměrného platu ze základního státního pojištění, museli se východoněmečtí důchodci spokojit s průměrně o více než deset procent horším poměrem, neboť počet těch, kteří si mohli užívat navýšení státního důchodu o důchod z dobrovolného důchodového připojištění, byl až do druhé poloviny osmdesátých let relativně malý. Až do roku 1982 se tak muselo kolem osmdesáti procent východoněmeckých důchodců spokojit pouze se základním státním důchodem a teprve v druhé polovině osmdesátých let se počet lidí pobírajících i dávky z dobrovolného důchodového připojištění dostal nad třicet procent. V roce 1989 pak překročil dokonce hranici čtyřiceti procent. Na situaci nic nezměnila ani významnější úprava důchodů krátce před oslavami třicátého výročí vzniku NDR v roce 1979, v jejímž důsledku byly zvýšeny minimální důchody i ostatní důchody o čtyřicet marek. Dokládá to například zpráva oddělení

Ústředního výboru SED pro odbory a sociální politiku z roku 1981, která varovala před nízkou životní úrovní důchodců, z nichž mnozí, kteří pracovali méně než třicet čtyři let či pobírali mzdu nižší než čtyři sta šedesát marek, nedosahovali při výpočtu důchodu ani jeho minimální hranice, činící tehdy dvě stě sedmdesát marek.⁸⁷

Od konce sedmdesátých let se tak ve východoněmeckém stranickém vedení projevovala jistá bezkonceptnost v důchodové politice a v následujícím desetiletí byly realizovány pouze drobné úpravy minimálních důchodů a důchodů žen, jejichž průměrný důchod byl i tak v roce 1989 zhruba o sto marek nižší než u mužů.⁸⁸ Ostatně jedním z důvodů negativního poměru důchodu a platu v NDR byla jistě i skutečnost, že podíl žen ve východoněmecké populaci byl výrazně vyšší než v Československu, což ostatně odpovídalo i demografickému vývoji obou států.

Kreslený vtip Josefa Neprakty a Milošava Švandrlíka v časopise Dikobraz z 20. září 1989

87 Viz HOFFMANN, D.: Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, Sonderversorgungssysteme, s. 351.

88 Viz SCHULZ, Günther: Soziale Sicherung von Frauen und Familie. In: HOCKERTS, H. G. (ed.): *Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit*, s. 117–150, zde s. 132 (viz pozn. 16). Podle Hans-Ulricha Wehlera měly východoněmecké důchodkyně průměrně o čtvrtinu nižší důchod než muži (WEHLER, H.-U.: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949–1990*, s. 345 – viz pozn. 6).

Tabulka č. 4: Kladné rozdíly v počtu žen oproti mužům v populaci ČSSR a NDR v letech 1950–1989 (v tisících)⁸⁹

Rok	1950	1960	1970	1980	1987	1989
ČSSR	356	331	368	399	403	404
NDR	2060	1698	1338	1026	791	687

Podíl východoněmeckých žen na celkovém počtu občanů v důchodovém věku neustále narůstal, z 69,5 procent v roce 1975 na 73,4 procenta v roce 1989.⁹⁰ Hlavním problémem důchodového systému NDR však byla jednak chybějící dynamika,⁹¹ jednak ponechání hranice šesti set marek pro odvod na důchodové zabezpečení, která již počátkem sedmdesátých let zdaleka neodpovídala vývoji průměrné mzdy. Přestože se ve východoněmeckém stranickém vedení počátkem sedmdesátých let diskutovalo o možnosti zvýšit hranici vyměřované částky pro příspěvky do povinného sociálního pojištění (čímž by se podle Státní plánovací komise jednak posílila finanční udržitelnost celého systému, jednak zvýšila celková úroveň vyměřovaných důchodů), obával se Erich Honecker negativní reakce na následné snížení čisté mzdy, takže hranice šesti set marek zůstala až do roku 1989 zachována.⁹² Jedinec tak odváděl maximálně šedesát marek na sociální zabezpečení a mohl si dále připlácet na dobrovolné sociální připojištění nebo využít svých čistých příjmů k vytvoření dodatečných rezerv na stáří. K poslednímu zvýšení důchodů o třicet až sto marek mělo dojít počátkem prosince 1989, stranické vedení se však nakonec rozhodlo uspíšit tento krok už na červen, aby tak u příležitosti čtyřicátého výročí vzniku republiky mohlo mimo jiné poukázat na růst životní úrovně občanů v důchodovém věku.⁹³

89 Vypočteno podle následujících pramenů: *Statistická ročenka ČSSR 1980*, s. 91; *Statistická ročenka ČSFR 1991*, s. 102; STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 1.

90 Propočteno dle údajů v publikaci: HOFFMANN, D.: *Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, Sondersversorgungssysteme*, s. 352.

91 Zatímco se hrubé příjmy zvýšily mezi lety 1980–1988 o 24,3 procenta, dosáhlo zvýšení u důchodů pouze 11,2 procenta (srv. TÝŽ: *Rentenversicherung und SED-Rentenpolitik in den achtziger Jahren*, s. 386 – viz pozn. 62).

92 Viz DIEL, Udo: *Renten*. In: EPPELMANN, Rainer – MÖLLER, Horst – NOOKE, Günter – WILMS, Dorothee (ed.): *Lexikon des DDR-Sozialismus: Das Staats- und Gesellschaftssystem der Deutschen Demokratischen Republik*. Paderborn, Schöningh 1996, s. 493.

93 Viz HOFFMANN, D.: *Rentenversicherung und SED-Rentenpolitik in den achtziger Jahren*, s. 417.

Tabulka č. 5: Průměrná hrubá mzda zaměstnanců v národním hospodářství v NDR (v markách) a v ČSSR (v korunách) v letech 1970–1989⁹⁴

Rok	1970	1975	1980	1985	1989
Průměrná mzda v NDR	762	897	1030	1140	1311
Průměrná mzda v ČSSR	1937	2304	2637	2883	3123

Podobně jako v Československu i v NDR byla řada důchodců nucena pracovat i po dosažení důchodové hranice (tedy pětasedesáti let u mužů a šedesáti let u žen),⁹⁵ aby si zlepšila životní úroveň. Ostatně v obou zemích se objevovaly různé varianty stejného vtípu, podle kterého měl jedinec své pracovní úsilí přizpůsobit tomu, aby mu zbylo dost sil na práci v důchodovém věku. Ve Východním Německu pracovalo počátkem sedmdesátých let více než dvaadvacet procent lidí v důchodovém věku, jejich podíl ale klesl počátkem osmdesátých let na osmnáct procent a v roce 1989 až na deset a půl procenta.⁹⁶ Podle Lenky Kalinové ani v Československu nebyl počet pracujících důchodců rozhodně zanedbatelný, v sedmdesátých a osmdesátých letech se jejich podíl na celkové zaměstnanosti pohyboval mezi devíti a jedenácti procenty.⁹⁷ Duševní pracovníci využívali navíc možnosti zvyšovat si nárok na důchod o sedm procent ročně další prací bez pobírání důchodu (padesát tisíc lidí v roce 1987) nebo pracovali při pobírání důchodu s ročním výdělkem do dvaadvaceti tisíc korun (osmdesát pět tisíc lidí). Tato hranice možného výdělku se však nevztahovala na dělnické profese, ve kterých podle údajů z dubna 1987 pracovalo při současném pobírání důchodu na šest set tisíc lidí.⁹⁸

94 Viz STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 130. Kurz východoněmecké marky k československé koruně v letech 1970–1988 byl 100 DDM = 301,56 Kčs (viz *Statistická ročenka ČSSR 1989*. Praha, SNTL 1989, s. 189; *Statistická ročenka ČSSR 1980*, s. 195; *Statistická ročenka ČSFR 1991*, s. 199).

95 V předsednictvu ÚV SED se zejména v souvislosti s úpravou důchodů v roce 1979 debatovalo o možném snížení relativně vysoké věkové hranice odchodu do důchodu. Odhad případných nákladů, které by si hned v roce 1980 vyžádaly na 2,6 miliard marek, však nakonec stranické vedení od tohoto kroku odradil. (Srv. HOFFMANN, D.: *Sicherung bei Alter, Invalidität und für Hinterbliebene, Sondersversorgungssysteme*, s. 350.)

96 Viz CONRAD, Christoph: Alterssicherung. In: HOCKERTS, H. G. (ed.): *Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit*, s. 101–116, zde s. 109 (viz pozn. 16). V důchodu přitom pracovalo více mužů než žen, např. v roce 1972 to bylo 29 procent mužů a 15 procent žen (srv. OTTE, S.: *Das Rentensystem der DDR*, s. 18 – viz pozn. 5).

97 KALINOVÁ, L.: *Konec nadějí a nová očekávání*, s. 114 (viz pozn. 5). Podle jiných údajů se lidé v poproduktivním věku podíleli na úhrnu pracovních sil mezi 8,8 a 9,8 procenty. Jejich počet přitom do roku 1975 postupně klesal, poté ale začal opět narůstat a kulminoval v roce 1987, kdy pracovalo bezmála 750 tisíc důchodců. (Srv. PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 713 – viz pozn. 11.)

98 NA, f. N 69, P 32/87, bod 1, Návrh realizace závěrů XVII. sjezdu KSČ v sociálním zabezpečení, 30.3.1987.

V obou zemích důchodci shodně uváděli, že pracují proto, aby si zlepšili životní standard nebo si mohli dovolit něco navíc, případně aby získali prostředky na pomoc svým dětem. Nepracovali pak zejména důchodci vyšších věkových skupin – většinou od devětašedesáti let – a to především ze zdravotních důvodů.⁹⁹ Ve výzkumu veřejného mínění o názorech občanů na sociální jistoty v Československu z prosince 1983 se k dalšímu zaměstnávání důchodců uvádí, že je to v mnoha ohledech aktuální, ale současně delikátní záležitost, neboť si takto občané v důchodovém věku sice vydělají a mají pocit společenské potřeby, současně však berou místa mladým a potřebují si přece také náležitě odpočinout.¹⁰⁰

Postup československého vedení v oblasti důchodového zabezpečení se v mnohém podobal postoji východoněmeckých kolegů. Prioritní snahou bylo zvýšit důchody starobním důchodcům a postupně zvyšovat důchody minimální, a také vylepšovat poměr mezi průměrným důchodem a mzdou. Ačkoli sociální výdaje neustále rostly (podle souhrnné zprávy z roku 1973 o vývoji Československa a jeho ekonomiky od února 1948 vzrostl rozsah sociálního zabezpečení v tomto období devítinásobně),¹⁰¹ trpěl systém československého důchodového zabezpečení obdobnými neduhy jako ten východoněmecký. Přestože se měl průměrný starobní důchod oproti roku 1950 zvýšit k roku 1972 o 138 procent, byl odchod do důchodu neustále spojen s citelným poklesem životní úrovně.¹⁰² Znevýhodnění byli lidé s nižšími příjmy, především však takzvaní starodůchodci. Tak se nazývali důchodci, kterým byl vyměřen důchod podle dříve platných předpisů, takže pobírali důchod nižší, než by odpovídal novým předpisům (v daném případě v sedmdesátých letech pobírali důchod vyměřený před rokem 1957 a v osmdesátých letech důchod vyměřený před rokem 1971).

Zde narážíme na další klíčový problém důchodového zabezpečení v obou státech, který byl v dobových materiálech označován jako problém porušení zásluhovosti. Ten se ve skutečnosti projevoval dvojím způsobem. Zaprvé docházelo k tomu, že se poměr průměrného důchodu konkrétního důchodce a průměrné mzdy v národním hospodářství neustále zhoršoval; zadruhé byl tento poměr výrazně horší zejména u těch zaměstnanců, kteří měli vyšší příjmy (jako kvalifikovaní dělníci) a jimž přitom nebyla přiznána výhoda některého z dodatkových systémů (v případě NDR)

99 Zdravotní důvody uvedla v jednom šetření 71,3 procenta východoněmeckých důchodců (viz CONRAD, Ch.: Alterssicherung, s. 113). V Československu to podle dvou podobných výzkumů bylo 57 procent důchodců v roce 1974, resp. 66 procent v roce 1983 (ÚSD AV ČR, COH, sbírka Ústav pro výzkum veřejného mínění, výzkum 83/5, prosinec 1983, Názory na sociální jistoty občanů ČSSR, s. 35).

100 *Tamtéž*, s. 27.

101 NA, f. 1590, sv. 69, arch. j. 67, bod 8, Návrh písemné zprávy pro členy a kandidáty ÚV KSČ „Vývoj ČSSR a jeho ekonomiky od února 1948“, 2.2.1973.

102 Podle jiného podkladového materiálu se zvýšila průměrná částka vypláceného starobního důchodu v letech 1948–1985 více než čtyřnásobně (NA, f. N 69, P 54/88, bod 6, Zásady zákona o sociálním zabezpečení, Příloha I, Základní ukazatele vývoje důchodového zabezpečení v ČSSR, 7.12.1987).

nebo osobního důchodu, respektive důchodu spadajícího do první pracovní kategorie (v případě Československa).

Příčina první disproporce spočívala paradoxně v rostoucí výši nově vyměřovaných důchodů, v nichž se odrážel kontinuální vzestup průměrných mezd v Československu a NDR (jak ukazuje tabulka č. 5). Československé i východoněmecké vedení bylo konfrontováno s faktem, že lidé, kteří byli v důchodu již delší čas, dostávali výrazně méně než ti, kteří do důchodu teprve odcházeli, ačkoli vykonávali stejné zaměstnání. V obou zemích sice byly několikrát zvyšovány důchody

„starodůchodců“ (v roce 1971 byla za tímto účelem například v Československu vynaložena jedna miliarda korun), nicméně po uplynutí určité doby se nepříznivá situace opět opakovala. „Základním problémem důchodového zabezpečení,“ konstatoval autor zprávy z května 1970, „je zaostávání dříve vyměřených důchodů za rozvojem životní úrovně.“ Podle jeho soudu nebylo možné situaci řešit pouze dílčími úpravami, ale jedině zásadní přestavbou systému důchodového zabezpečení, k němuž mělo dojít do roku 1975.¹⁰³ V souvislosti s diskusí o již zmíněném návrhu nového zákona o sociálním zabezpečení z roku 1975, v jehož důsledku bylo jednak zrušeno zdanění důchodů z roku 1964, jednak od 1. ledna 1976 sjednoceno důchodové zabezpečení zaměstnanců a družstevních rolníků (k čemuž například v NDR nikdy nedošlo), vyzvedl i Gustáv Husák potřebu přepočtení důchodů, které byly vyměřeny v letech 1957 až 1965. Předsednictvo Ústředního výboru KSČ hodlalo na tyto změny od roku 1976 uvolnit částku 3,3 miliardy korun.¹⁰⁴ Jak dokládají záznamy z jednání o nové úpravě důchodového systému z druhé poloviny osmdesátých let, zůstal problém „starodůchodců“ stále aktuální. Podkladové materiály k dubnovému zasedání předsednictva Ústředního výboru KSČ v roce 1987 upozorňovaly na značnou statickост důchodové soustavy, v jejímž důsledku se neustále

Vánoční svátky v jednom z lipských domovů důchodců, 7. ledna 1986 (foto převzato z článku Manfreda G. Schmidta „Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR“ v knize Die Endzeit der DDR-Wirtschaft: Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik. Ed. Eberhard Kuhrt. Opladen, Leske & Budrich 1999)

¹⁰³ *Tamtéž*, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971 (1591 – původní označení AÚV KSČ 02/1), sv. 129, arch. j. 205, bod 5, Problematika hlavních vztahů v rozvoji životní úrovně v 5. pětiletce, 28.5.1970.

¹⁰⁴ *Tamtéž*, f. 1590, sv. 150, arch. j. 155, bod 1, Návrh zprávy předsednictva ÚV KSČ k plnění závěrů XIV. sjezdu v oblasti sociální politiky, 15.4.1975.

snižoval podíl důchodu k průměrné mzdě. Tím vznikaly ve struktuře vyplácených důchodů značné rozdíly v závislosti na období přiznání důchodu, jak ostatně náhorně ukazuje následující tabulka.

Tabulka č. 6: Přehled průměrné výše vyměřených starobních důchodů v závislosti na období jejich přiznání v ČSSR v letech 1966–1989 (v Kčs)¹⁰⁵

Doba odchodu do důchodu	1966–70	1971–75	1976–79	1980–81	1982–85	1986–89
Průměrný starobní důchod	1199	1302	1375	1486	1573	1733

Znevýhodnění lidí s vyššími příjmy naopak vyplývalo z poměrně nízké hranice hrubé mzdy, která se do důchodu započítávala celá – ta v Československu činila dva tisíce korun, v Německé demokratické republice šest set marek. V Československu přitom platila tato takzvaná redukce dvou tisíc korun až do října 1988, kdy došlo k jejímu navýšení o pět set korun. Zatímco na přelomu padesátých a šedesátých let redukce nepředstavovala žádný problém, neboť přibližně devadesát procent zaměstnanců pobíralo mzdu do dvou tisíc korun, překročily tuto hranici v polovině sedmdesátých let již bezmála dvě třetiny zaměstnanců a jedna pětina překročila dokonce částku tři tisíce korun. V roce 1987 tuto hranici překročilo více než osmdesát procent pracujících a její zvýšení se tak ukazovalo jako zcela nezbytné, zejména pro vysoce kvalifikované zaměstnance a vedoucí pracovníky s platem nad čtyři tisíce korun, jejichž podíl na celkovém počtu pracujících činil v roce 1985 bezmála dvacet procent.¹⁰⁶ Po nové úpravě se tak nejen zvýšila hranice této redukce na dva tisíce pět set korun, nýbrž se upravila i hranice, ze které se do důchodu započítávala jedna třetina (do šesti tisíc korun), a zavedla se nová hranice, z níž se započítávala jedna desetina (do deseti tisíc korun). Do té doby se přitom výdělky nad pět tisíc korun do důchodu vůbec nezapočítávaly.¹⁰⁷ Cílem této úpravy bylo dosáhnout poměru mezi průměrným důchodem a mzdou ve výši šedesáti procent.¹⁰⁸

105 Srv. *tamtéž*, f. N 69, P 54/88, bod 6, Zásady zákona o sociálním zabezpečení: Politický a ekonomický rozbor k návrhu zásad zdokonalení sociálního zabezpečení, 7.12.1987; *tamtéž*, P 32/87, bod 1, Návrh realizace závěrů XVII. sjezdu KSČ v sociálním zabezpečení, 30.3.1987. Údaje pro období 1986–1989 jsou přepočteny dle *Statistických ročenek ČSSR* za roky 1988 (s. 625) a 1989 (s. 629) a *Statistické ročenky ČSFR* za rok 1991 (s. 609).

106 V roce 1970 to byly pouze dvě procenta a v roce 1985 deset procent (NA, P 69/88, bod 1, Vládní návrh zákona o sociálním zabezpečení, 2.5.1988).

107 *Tamtéž*, P 54/88, bod 6, Zásady zákona o sociálním zabezpečení: Politický a ekonomický rozbor k návrhu zásad zdokonalení sociálního zabezpečení, 7.12.1987.

108 Východoněmecké vedení si vytyčilo cíl dosáhnout poměru průměrného důchodu k průměrné mzdě ve výši 47,5 procent do roku 1990 a 72,5 procent do roku 2000 (srv. HOFF-

V řadě materiálů československého i východoněmeckého vedení se vyskytují od druhé poloviny osmdesátých let stále častější zmínky, že růst výdajů na sociální zabezpečení sice zvyšuje životní úroveň a posiluje sociální jistoty obyvatel, nese s sebou však i zvýšenou zátěž pro národní hospodářství.¹⁰⁹ „Hlavním smyslem veškerého rozvoje ekonomiky je všestranné zabezpečení potřeb lidí a upevňování sociálních jistot. (...) Cíle sociálně-ekonomického rozvoje neplníme,“ konstatoval generální tajemník Ústředního výboru KSČ Miloš Jakeš v referátu na celostátní poradě vedoucích krajských a okresních tajemníků strany v létě 1988. Současně přítomné informoval o změnách v sociálním zabezpečení k 1. říjnu 1988, jejichž cílem bylo posílení principu zásluhovosti a upevnění sociálních jistot. Pro zlepšení poměru mzdy a důchodu stejně jako pro vylepšení situace „starodůchodců“ bylo podle něj zapotřebí přibližně patnáct miliard korun, které však „musíme nejprve vytvořit“.¹¹⁰

I opatření v důchodovém zabezpečení se přitom v obou zemích odvíjela podle „generální linie“ stranických sjezdů a významných výročí, popřípadě se jimi režim snažil kompenzovat zvýšení životních nákladů vybrané skupině obyvatel.¹¹¹ Výdaje na sociální zabezpečení skutečně po celá sedmdesátá léta kontinuálně narůstaly a dosáhly v roce 1980 částky osmašedesát miliard korun, respektive pětadvacet miliard marek. Tento trend pokračoval i v následujícím desetiletí, a tak v roce 1985 dosáhly výdaje na sociální zabezpečení v Československu čtyřiaosmdesáti miliard korun a v NDR osmadvaceti miliard marek.¹¹² Podle základních ukazatelů sociálního zabezpečení v letech 1980 až 1990, které projednalo předsednictvo Ústředního výboru KSČ v dubnu 1987, se počítalo s tím, že v roce 1990 náklady na sociální zabezpečení překročí sumu dvaadevadesát miliard korun, z čehož pětadesát procent mělo připadnout na důchody.¹¹³ Výdaje na vyplácené důchody v Československu přitom po celé období „normalizace“ činily kolem šedesáti procent celkových výdajů na sociální zabezpečení. V Německé demokratické republice dosáhly podle

MANN, D.: Rentenversicherung und SED-Rentenpolitik in den achtziger Jahren, s. 408 (viz pozn. 62).

109 S ohledem na nízký odvod občanů na sociální pojištění stoupla částka, kterou východoněmecký režim doplácel na důchody, z dvou miliard marek v roce 1950 na 17 miliard v roce 1988 (srv. OTTE, S.: Das Rentensystem der DDR, s. 18 – viz pozn. 5).

110 NA, f. N 69, P 74/88, bod 1, Návrh referátu na celostátní poradě vedoucích tajemníků krajských (městských) a okresních (obvodních) výborů strany, Příloha III, Projev Miloše Jakeše, 15.6.1988.

111 Zvýšení důchodů o třicet korun v letech 1979 a 1982 představuje klasické případy kompenzace v důsledku zdražování.

112 Viz STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 163 (viz pozn. 74).

113 NA, f. N 69, P 33/87 bod 2, Usnesení předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Československa, vlády ČSSR, předsednictva Ústřední rady odborů a předsednictva Ústředního výboru Socialistického svazu mládeže o opatřeních k realizaci závěrů XVII. sjezdu KSČ v sociálním zabezpečení, Příloha I, Základní ukazatele sociálního zabezpečení 1980–1990, 6.4.1987.

současných údajů výdaje na sociální zabezpečení v roce 1989 bezmála třiatřiceti miliard marek.¹¹⁴

Přestože se sociální zabezpečení nestalo tak častým předmětem kritiky, jako tomu bylo v případě bytové výstavby, a zejména situace ve vnitřním zásobování, nepodařilo se v Československu ani v NDR stranickému a státnímu vedení vyřešit problém klesající životní úrovně obyvatel v důchodovém věku. Ústřední výbor KSČ musel opakovaně reagovat na značně kritické dopisy „starodůchodců“ a dlouholetých členů strany, kteří s „pocitem křivdy“ upozorňovali na to, že výše přiznaného důchodu prý neodpovídá jejich podílu na budování socialistického Československa. V informaci o vyřizování dopisů a stížností za rok 1983 najdeme i odkaz na trestní postih vedoucí domova důchodců v Praze-Bohnicích, která se svým manželem (kuchařem) ohrozila zdraví závadovými potravinami, když „nakupovala maso určené pro zvěř v ZOO v Praze a toto bylo používáno ke stravování obyvatel domova důchodců“.¹¹⁵ Jednotlivá podání a žádosti adresované rozličným československým státním institucím jasně dokládají, že zejména v druhé polovině osmdesátých let stoupala nespokojenost obyvatel se stavem důchodového zabezpečení, a nic na tom nezměnily ani poslední úpravy před pádem režimu v roce 1989.¹¹⁶ Podle šetření Ústavu pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu z dubna 1989, jehož údaje je však nutné brát s jistou obezřetností,¹¹⁷ stoupl v hodnocení životní úrovně důchodců podíl nespokojených. Zatímco v období 1980 až 1985 se životní úroveň zhoršila podle devětatřiceti procent dotázaných z kategorie důchodců, pak v období 1985 až 1989 zastávalo tento názor již sedmačtyřicet procent z nich. Bezmála třetina dotázaných důchodců přitom soudila, že se jejich životní úroveň v období 1980 až 1989 nezměnila. Více než polovina respondentů uvedla, že jsou spíše či zcela nespokojeni s výší starobního důchodu, a navíc osmatřicet procent z nich současně sdělilo, že počítají ještě se zhoršením své životní situace v následujícím období.¹¹⁸ Nespokojenost byla přitom (celkem logicky) nepřímou úměrná výši důcho-

114 Viz STEINER, A.: *Statistische Übersichten zur Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, s. 164. Podle jiných výpočtů však činily výdaje na sociální zabezpečení v roce 1988 dokonce 36,2 miliardy marek (srv. SCHROEDER, K.: *Der SED-Staat*, s. 525 – viz pozn. 54).

115 NA, f. Sekretariát ÚV KSČ 1981–1986 (N 4), 114/84, k informaci 2, Informace o vyřizování dopisů a stížností pracujících zaslaných ÚV KSČ v roce 1983.

116 V letech 1982–1986 bylo adresováno státním orgánům ročně v průměru 3665 stížností, oznámení a podnětů k vyřízení v oblasti sociální politiky. Pomyslné prvenství však náleželo stížnostem na problémy v zásobování a obchodu, kterých ve stejném období docházelo ročně v průměru bezmála 30 tisíc. (Srv. NA, f. N 69, P 42/87, bod 8, Rozbor hlavních poznatků z vyřizování stížností, oznámení a podnětů podaných občany státním a hospodářským orgánům a organizacím v ČSSR v roce 1986, Příloha IV, Přehled o počtu stížností, oznámení a podnětů vyřízených v ČSSR v období let 1982–1986, 17.8.1987.)

117 Více k tomuto problému viz VILÍMEK, Tomáš: K otázce vztahu a vzájemné reflexi opozice a společnosti v Československu po roce 1968. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Opozice a společnost po roce 1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2009, v. v. i., s. 176–220, zde s. 181.

118 ÚSD AV ČR, COH, sbírka Ústav pro výzkum veřejného mínění, výzkum 84/6, červen 1985, Náznaky občanů na vybrané problémy životní úrovně v ČSSR, s. 69 n. a 86.

du; spokojenost převažovala až v pásmu od sedmnácti set korun výše, zatímco s důchodem do jednoho tisíce korun bylo naopak nespokojeno od sedmdesáti sedmi procent dotázaných v roce 1985 do osmdesáti procent v roce 1989.¹¹⁹ Podle výzkumu z června 1985 zastávala ve skupině důchodců více než polovina názor, že důchod nepokryje jejich základní životní náklady, a dvaadesát procent z nich bylo nespokojeno se svým důchodem.¹²⁰ Podobně jako v NDR se i v Československu neváhali důchodci obrátit přímo na generálního tajemníka komunistické strany, aby tak vyjádřili svou nespokojenost s výší důchodu, s nepřehledností nových zákonných úprav či se zdražováním poplatků za služby v ústavech sociální péče, jak dokládá například dopis základní organizace KSČ domova důchodců v Praze-Malešicích.¹²¹

Hesla na podporu programu Jednotné socialistické strany Německa (SED) hlásají: „Jednota hospodářské a sociální politiky“ a „Naše Německá demokratická republika – stát sociální jistoty, bezpečí a zajištěné budoucnosti!“ (foto převzato z článku Manfreda G. Schmidta „Grundzüge der Sozialpolitik in der DDR“ v knize Die Endzeit der DDR-Wirtschaft: Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik. Ed. Eberhard Kuhrt. Opladen, Leske & Budrich 1999)

Závěrem

Československý a východoněmecký režim se podobaly více, než se na první pohled může zdát. V Československu i ve Východním Německu navazovala sociálněpolitická opatření na předchozí vývoj, který sahal do 19. století. Období po roce 1948 v Československu, respektive po roce 1949 v NDR bezesporu v mnohém deformovalo pojetí sociální politiky jako mocenského nástroje, nicméně v obou zemích nebyla zcela vymazána tradice státního intervencionismu habsburské monarchie a sociálního

119 *Tamtéž*, výzkum 89/3, duben 1989, Názory občanů na vybrané problémy životní úrovně v ČSSR, s. 49 n.

120 *Tamtéž*, výzkum 84/6, červen 1985, Názory občanů na vybrané problémy životní úrovně v ČSSR, s. 69 n. a 86.

121 NA, f. N 69, P 92/88, k informaci 3, Informace o obsahu dopisů došlých ÚV KSČ a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ s. M. Jakešovi od 1. do 31.10.1988.

zákonodárství první republiky stejně jako bismarckovských a výmarských časů.¹²² V případě východoněmecké paternalistické sociální politiky lze hovořit i o jistých paralelách s nacistickou sociální politikou.¹²³ V socialistickém Československu byl zřetelný vliv rozvoje sociálního státu po druhé světové válce, který vycházel z Keynesovy teorie a z programu „sociální bezpečnosti“ ve Velké Británii a v dalších evropských zemích. Podle těchto idejí a praxe byl formován významný zákon o národním pojištění v prvních poválečných letech, jehož vliv se nevytratil ani po jeho transformaci v „sociální zabezpečení“ začátkem padesátých let. V obou zemích, byť s odlišnou intenzitou, působil „efekt roku 1953“, který přiměl komunistické aparáty k tomu, aby využívaly následující sociálněpolitická opatření k oslabení protestního potenciálu ve společnosti.

Podobně jako v Československu byla i v Německé demokratické republice v šedesátých letech „znovuobjevena sociální politika“, od které si stranická a státní vedení mnohé slibovala. V obou zemích tak měla sociální politika přispět k uklidnění obyvatel skrze konzum a takzvanou měkkou represi a obě vládnoucí strany se přitom opíraly o koncepty, které byly vypracovány sociálními vědci v druhé polovině šedesátých let, jejichž postavení bylo v následujícím období v obou zemích systematicky marginalizováno. Komunistická strana Československa i Jednotná socialistická strana Německa těžily z ekonomických reforem předchozího období. „Paralely mezi ‘reálným socialismem’ v NDR a československým ‘normalizačním režimem’ jsou zřejmé. (...) Jedná se o korespondující fenomény, které nejsou sice zcela identické, přesto ale patří do jedné rodiny,“ konstatují autoři závěrečného shrnutí vývoje socialistické sociální politiky v NDR v letech 1971 až 1989.¹²⁴ I z tohoto důvodu představují komparace vývoje sociálněpolitických opatření v zemích východního bloku důležitou výzkumnou oblast, která si zaslouží zvýšenou pozornost.

Problematické důchodového zabezpečení věnoval československý i východoněmecký režim nemalou pozornost. Vládnoucí komunistické strany se především snažily reagovat na množící se kritiku situace takzvaných starodůchodců a porušování zásad zásluhovosti a sociální rovnosti příjemců důchodů. Provedené změny však byly spíše reakcí na nejpálčivější problémy než promyšleným úsilím o strukturální řešení problémů důchodového zabezpečení. V obou zemích tak pokračoval trend zaostávání průměrných důchodů za průměrnými platy a domácnosti důchodců trpěly zřetelnou nerovností v možnostech konzumu, což bylo v rozporu s oficiálními prohlášeními mocenského establishmentu. S ohledem na dosavadní výzkum lze však dojít k závěru, že československá strana byla ve snaze řešit otázku důchodového zabezpečení a životní úrovně důchodců přece jen aktivnější. Východoněmecké vedení

122 Jakub Rákosník v této souvislosti upozornil, že rok 1945 nebyl v Československu rozhodně „rokem nula“ v budování sociálního státu. Podle jeho soudu pak mnohá sociální opatření, „která často nereflektovaně připisujeme až poúnorovému režimu, pocházejí buď již z válečné doby, nebo z éry třetí republiky“. (RÁKOSNÍK, Jakub: *Sověťizace sociálního státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010, s. 17.)

123 Viz HOCKERTS, H. G. (ed.): *Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit*.

124 BOYER, Ch. – HENKE, K.-D. – SKYBA, P.: *Gesamtbetrachtung*, s. 786 (viz pozn. 24).

kromě dobrovolného důchodového připojištění do jisté míry spoléhalo i na to, že nejméně spokojení důchodci opustí NDR a stráví zbytek života ve Spolkové republice. Tomu ostatně nasvědčuje i benevolentní přístup východoněmeckých orgánů k výjezdům lidí v důchodovém věku k západoněmeckým sousedům. Pro vládnoucí stranu, a zejména jejího vůdce Ericha Honeckera bylo očividně důležitější zajistit plnění ambiciózního programu bytové politiky, pokračovat v masivních subvencích maloobchodních cen a v neposlední řadě i preferovat růst pracovních a sociálních příjmů pracujících občanů. Přestože i českoslovenští komunističtí představitelé kladli důraz na bytovou výstavbu, pronatalitní opatření, stabilitu maloobchodních cen či pozvolný růst příjmů obyvatel a snažili se podobně jako jejich východoněmečtí soudruzi přesunout značnou část péče o pracující na bedra jednotlivých podniků, projevovali větší zájem i o situaci důchodců, kterých navíc narozdíl od NDR v Československu neustále přibývalo.

V obou zemích však zůstalo důchodové zabezpečení součástí systému, který neumožňoval opravdovou společenskou debatu o jeho nedostacích. Zavedený systém sociálního zabezpečení bezesporu přinášel většině československých i východoněmeckých občanů pocit sociální jistoty, který byl navíc jednostranně mediálně umocněn informacemi o nejistotách v kapitalistických zemích. Vedl však současně i k výraznému poklesu vědomí vlastní odpovědnosti za život ve stáří a posílil mnohá těžko splnitelná očekávání. Účinky sociálněpolitických opatření v socialistickém Československu a Německé demokratické republice se tak zpětně jeví v mnoha ohledech jako značně ambivalentní: na jedné straně bezesporu přispívaly ke zlepšení životní úrovně a zdravotní péče, na straně druhé měly za následek vznik nových nerovností, prohloubení ekonomické neefektivnosti a konečně i vytvoření řady negativních návyků, jejichž životnost výrazně překročila hranici roku 1989. Jedna východoněmecká důchodkyně se k tomu krátce před pádem Berlínské zdi vyjádřila následujícími slovy: „V NDR je bezesporu dobrá sociální síť. Na ní je však špatné to, že lidé vůbec nechtějí a ani nemusejí přemýšlet o své budoucnosti.“¹²⁵

Tento příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury České republiky v rámci projektu č. 407/09/2087 „Formování a vývoj sociálního státu v Československu v letech 1918–1992“.

125 BOHLEY, Bärbel: *40 Jahre DDR. ...und die Bürger melden sich zu Wort*. Berlin, Carl Hanser 1989, s. 34.